

MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGE A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN

Az oszmán-török uralom demográfiai mérlegének megvonása egyike a magyar történelem azon kérdéseinek, amelyek máig nincsenek megnyugtatóan megválaszolva. Pedig újkori históriánk több vonatkozásban sem értelmezhető az oszmán kor pontosabb ismerete nélkül. Nagy mértékben áll ez a népesség számára és nemzetiségi összetételére, aminek európai összefüggései sem elhanyagolhatók.

A legutóbbi időkig gyakran felidézett közhely volt, s nem egy munkában ma is felbukkan az, hogy a törökök vagy tatár segédcsapataik felgyújtották a házakat, rab-szíjra fűzték a munkabíró férfiakat, leöldösték a magatehetetleneket. Az effajta megállapítások elsősorban a helytörténeti irodalomban kísértének, de közgondolkodásunkra is erős hatással vannak.

A katasztrófa kép kialakulásába több tényező is belejátszott. Egyfelől a 15 éves háború forrásainak, illetve a 17. század végi - 18. század eleji összeírásoknak kritika nélküli használata vagy helytelen értelmezése vezetett hibás eredményekre. Másrészt a magyar szellemi életben egy időben jelentős pozíciókkal bíró Habsburg párti történetírást elfogult volt a törökökkel szemben, keresve kereste a pusztulásra, elnyomódásra utaló jeleket.¹ Sajátos módon az ötvenes évek egyébként élesen Habsburg-ellenes vulgármarxista sémái közé is ez a tézis illett jobban bele.

Ezzel ellentétes volt az az irányzat, amely mértékénél jobban kicsinyelte le a 16-17. század megpróbáltatásait, s bár ennek képviselői kimondottan a népességszámról nemigen tértek ki, közvetve az is benne volt az érvelésükben.

Az utóbbi évtizedekben ugyanakkor jelentős előrelépések is történtek. Dávid Zoltán 1957-ben napvilágot látott tanulmánya jelentette a fordulópontot, aki az 1715-20-as összeírás értékelése során döntően új eredményre jutott a hódoltság utáni népesség összlétszámát tekintve.² A korábbiakhoz képest sokkal realistább hangot ütött meg a "tízkettes" Magyarország története vonatkozó részeiben Zimányi Vera és Makkai László.³ S ahogy az már lenni szokott, ha a szellemet kieresztjük a palackból, olyan nézet is napvilágot látott, amely szerint a török kor előtti és utáni Magyarországon egyaránt 5 - 5 1/2 millió ember élt volna.⁴

A kérdéskör vizsgálata szempontjából igen eltérő értékű források jöhetnek számításba. Javuló sorrendben vetünk futó pillantást rájuk. Helytörténetészeink gyakran hivatkoznak a tág értelemben felfogott korabeli utazók beszámolóira,⁵ s az általuk elmondottak bizony elég szomorkás képet festenek az ország településeiről. E megfigyelésekkel kapcsolatban leszögezhetjük, hogy szerzőik nagyobb része nyu-

gat felől érkezett, olyan régiókból, ahol fejlettebb építkezési kultúrához szokott a szemük. Egyébként is általában ellenséges érzülettel közeledtek a "pogányok" birodalmába. Ezek a leírások tehát demográfiai szempontból legfeljebb színesítő anyagként használhatók, számszerű adatok nem nyerhetők belőlük.

Egy fokkal jobban támaszkodhatunk a kortárs politikai traktátusok, magánlevelek vagy az uralkodónak küldött beterjesztések tanúságtételére. Nyilvánvaló azonban, hogy gyakran ezekbe is szándékos torzítások kerültek, hiszen a panasz vagy az álláspotleírás akkor érhetett igazán célt, ha kellően sötétan ecsetelte a körülményeket.

A legtöbb eséllyel a korabeli adóztatás levéltári anyagához fordulhatunk, amelynek több előnye is van az előző két csoporttal szemben. Egyrészt ezeket az összeírásokat meglehetősen rendszerességgel készítették és nagyobb területeket fedtek le, azaz belőlük történeti statisztikai módszerekkel értékelhető adatok meríthetők; másfelől – esetünkben – az idegen adószedőket bizonyos összefüggésekben nem nagyon lehetett manipulálni. Ugyanakkor nyilvánvaló – és az elmúlt évtizedek kutatásai e téren nagyon fontos részeredményeket hoztak –, hogy ezek a források sem azonos értékűek, akár a Habsburg,⁶ akár az oszmán⁷ bürokrácia termékei. Minthogy egyetlen egy sem hivatalos népszámlálás közülük, hanem egytől egyig adólajstromok, kizárólag ennek állandó szem előtt tartásával szolgáltathatók meg. A kérdés tehát az: sikerül-e a legteljesebbeket kiválasztanunk közülük, s ha igen, meg tudjuk-e határozni, hogy a népességnek körülbelül mekkora hányada maradt ki még ezekből is.

A legnagyobb gondot, persze, az jelenti, hogy míg a 16. századra meglehetősen gazdag a rendelkezésünkre álló iratmennyiség, addig a 17. században alig-alig készült valami, s ha igen, az is más elvek figyelembevételével született. Még sincs más választásunk, mint hogy ezt a kort is vallassuk, szerényebb eszközökkel és nagyobb bizonytalanságok közepette. Tudva tudván, hogy a valóságos helyzetet sohasem fogjuk megismerni, s hogy bizonyos pontokon előfeltevésekkel kell operálnunk, egyfelől a török anyagnak az eddigieknél átfogóbb használatával, másfelől a magyar források kapcsán lassanként kijegecesedő eredmények figyelembevételével, reményünk van arra, hogy a témát legalább néhány területen közelebb vigyük a megoldáshoz.

Minthogy kevésbé ismertek, valamivel bővebben kell szólnunk az oszmán forrásokról. A török adóztatási gépezet a 16. században igen hatékonyan működött. Tevékenységének írásos termékei közül két olyan nagyobb tömegben fennmaradt defter-fajta van, amelyek a népességszám meghatározásakor szóba jöhetnek.

A szakirodalomban többnyire tahrir-defteriként emlegetett összeírások címükben általában mufasszal, azaz részletes deftereknek mondják magukat, mégpedig azért, mert az egyes szandzsákokhoz tartozó települések lakosságát név szerint felsorolják, az adókat pedig tételesen rögzítik. A hazai kutatás szandzsák-összeírásnak is hívja őket. Készítésükről és tartalmukról egyre többet tudunk.⁸ Népesedéstörténeti szempontból való értékesítési lehetőségeikről megoszlanak a vélemények, s a vonatkozó módszer-

tani apparátust sem sikerült kellően kifejleszteni. Mondanom sem kell, hogy általánosan használható receptet nem is lehet adni, hiszen a soknemzetiségű birodalmon belül komoly régióbeli különbségek lehettek például a családstruktúrában⁹ vagy a letelepedettség mértékében. A helyzetet nehezíti, hogy jóformán sehol sem áll rendelkezésre ellenőrző anyag. Magyar földön e tekintetben viszonylag szerencsések vagyunk, mert – főként a peremvidékeken – a magyar urak és a Habsburg hatóságok is készítettek felméréseket, így a török források ezekkel egybevetethetők.⁹

E defterek anatóliai változatai¹⁰ és mindazon társaik, amelyek túlnyomó többségükben mohamedánok lakta területeken készültek, a teljes felnőtt férfi lakosságot célba vették. Ezt az indokolta, hogy a mohamedánok földadóval tartoztak, függetlenül attól, hogy egész "telket" (csift) birtokoltak-e, féltelket mondhattak-e magukénak vagy ennél is kisebb darabot, sőt akkor is le kellett róniuk egy szerény összeget, ha teljesen föld nélküliek voltak. E kötelezettségek nőket és nőtleneket egyaránt érintettek, a feltétel a serdült korba kerülés volt.

Keresztény régiókban valamelyest más eljárást alkalmaztak. A földadó helyett a nem mohamedánok dzsizjét, más szóval harácsot fizettek, ezt – kissé megtévesztően – gyakran fejadónak fordítják a szakirodalomban. Minthogy ennek kivételi alapja a család/háztartás volt, a nőtlenek és más bővítmények (idős szülők, szolgák) bejegyzése veszített jelentőségéből. Ennek dacára a tahrir-defterik készítésénél továbbra is a megszokott hagyományokat követték, s legalábbis elvben az összes felnőtt férfit lajstromozták. Mivel azonban elsősorban a település adózó képességére voltak kíváncsiak, nem bírt különösebb jelentőséggel, ha a lakosság számbavétele nem egészen pontos. Bizonyos fokig az összeírón múlt, hogy mennyire veszi komolyan feladatát, milyen mélyen húzza meg a bejegyzési határt. Ennek következtében - a felszíni egységesség ellenére - elég változatos produktumok kerültek ki kezeik alól, példának okáért a gyerekek életkora, a családtagok követése, az özvegyasszonyok, papok, bírók összeírása, a szolgák utáni érdeklődés terén. E – hangsúlyozom – viszonylagos lazaság következményeként néhány egészen kivételes defter is létrejött, amelyek közül két magyarországi például a migrációs kutatások számára igen hasznos.¹² Az sem felejtendő, hogy az összlakosság megállapításához számunkra a nős férfiak (tizedfizető családfők) a legfontosabbak, s ha meg tudjuk határozni a közülük kimaradtak hozzávetőleges arányát, akkor viszonylag precíz végeredményre juthatunk.

A másik fő típuson, azaz a dzsizje-defteriken¹³ belül két csoport válik külön. Az egyik személyenként felsorol minden családfőt, aki az illető helyen ezzel az adóval szolgált; a másik csak az egyes települések végösszegét jelzi: hány fő mennyit fizetett. Nyilvánvaló, hogy az első fajta az értékesebb, de sajnos ebből van kevesebb. A nagyobb gondot az jelenti, hogy ezt a szultáni bevételt jelentő, tehát állami adót a magyar hódoltságban nem egységesen vetették ki. Káldy-Nagy Gyula tisztázta e kérdést, legalábbis az 1540-es és 1570-es évek közti időszakra vonatkozóan. Az derült

ki, hogy míg eleinte – feltehetőleg magyar gyakorlatot követve – csak a módosabb rétegektől szedtek dzsizjét, addig 1570 táján valamennyi családfőre kiterjesztették.¹⁴ Nem kételkedhetünk afelől, hogy az ország egyes tájegységei, valamint a falvak és a városok elég jelentősen különböztek aszerint, hogy lakosainak mekkora hányada számított tehetősebbnek. Ezért az 1565-1575 előtti dzsizje lajstromok még óvatos becslés esetén sem alkalmasak a teljes népesség meghatározására. Az 1570-es évek tahrir- és dzsizje-defterijeiben kimutatott családfőszámok összehasonlítása viszont azt sugallja, hogy ekkortól a két összeírástípus behelyettesíthető egymással. A teljesség kérdése természetesen továbbra is vizsgálendő, sajnos nem mindig lehetséges, különösen nem az 1590-es felméréseknél, amelyeknél pedig éppen a legfontosabb lenne.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a török defterek alapján a szandzsákok, illetve egy-két metszetben az egész hódoltság összlakossága mellett meghatározható a népsűrűség, a városi és a falusi népesség egymáshoz viszonyított aránya, az átlagos településnagyság, a pusztásodás mértéke, a vándormozgalom mérete és esetenként iránya, a családok átlagos nagysága, a nemzetiségi megoszlás és – ha nem is mindig – ezek időbeli változása. Jelen dolgozat csak a népességszámra fog kitérni.

Mivel az egyes szandzsákokról eltérő számú összeírás készült,¹⁵ illetve vészelte át évszázadok viharait, lehetőségeink gyakran korlátozottak. Ezúttal elsősorban az 1567–1580-as intervallumban keletkezett kötetekből merítünk.

A "magyar" adólajstromok köre valamivel szélesebb, mint a törököké. Az urbáriumok, dika- és dézsmajegyzékek¹⁶ máig nem kellően kiaknázott, alkalmanként igen bőséges adatbázisa sajnos éppen a legkritikusabb időszakban veszti el megbízhatóságát. Anélkül, hogy részletekbe menően tárgyalnám e problematikát, csak arra utalok, hogy 1598-ban új alapra tértek át a dikális összeírásoknál: a korábbi "portá"-t a "ház" váltotta fel. Az átalakítást az indokolta, hogy a "porta" fogalma egyre inkább átférmálódott, komoly mértékben devalválódott, s 1596-ban, az utolsó ilyen jellegű felvételben már semmi közvetlen kapcsolata nem volt az adózó családok tényleges nagyságrendjével. Az új szisztémára való átállás meglepő eredménnyel járt: az addig gyors ütemben fogyó portaszámokkal szemben (mely tendencia sokáig megtévesztette történészeinket) a házaké minden megyében a többszörösére ugrott.¹⁷ A konkrét egybevetés értelmében a 16 legteljesebb megyében szinte pont tízszer annyi házat tüntettek fel 1598-ban, mint ahány portát két évvel korábban. S még az 1564-es kimutatásokhoz képest is 4,2-szeres a különbség a későbbi felmérés javára. Fontos megjegyezni, hogy nyolcszoros alá jóformán sehol sem megy a határ, míg Szabolcs és Szatmár megye példája egészen kirívó, mivel ott jó huszonhatszoros, illetve közel harmincszoros (!) az eltérés. Egyértelmű tehát, hogy egészen egyedülálló forrással van dolgunk, amelyik a királyi Magyarország számottevő hányadáról az eddig ismert legteljesebb adatokat nyújtja, szerencsés módon éppen a sokat vitatott 15 éves háború korából.

A források sorra vétele után szólnunk kell egy további nehézségről is, nevezetesen az egyes államalakulatokhoz tartozó területek nagyságának fogas kérdéséről. A helyzet ugyanis az, hogy a határok gyakran tolódtak arrébb, nemcsak a politikaiak, de – és időnként még nagyobb mértékben – az adóztatásiak is. Sok az olyan település, amelyiket mindkét, sőt mindhárom fél (az oszmánok, a Habsburgok és Erdély) magáénak tekintett, s valamilyen mélységben meg is adóztatott, azaz össze is írt.¹⁸

A számolgatások végeredménye szerint a hódoltság, illetve a magyarországi megyék területe egyaránt 120.000-120.000 km²-t tett ki (Horvátország és Ó-szlavónia nélkül), a szűkebb értelemben, tehát a Partium nélkül vett Erdélyé pedig mintegy 60.000 km²-t.¹⁹

Ezen kicsit hosszúra nyúlt, de talán nem haszontalan bevezető fejtegetések után megkísérlem az ország összlakossága számának meghatározását a 16. század utolsó harmadában.

A hódoltság népesedéstörténetével foglalkozók helyzetét jelentősen megkönnyítené, ha tudni lehetne, hogy hányan éltek közvetlenül az 1526 előtti időkben az ország területén, illetve a karlócai békekötés után. Azonban még 1526-hoz képest is 30 évet kell visszamennünk a legkorábbi, 1494–1495-ből származó, csaknem az egész országot magába foglaló adókimutatásig. A török alatti területek túlnyomó többségének visszafoglalása után szintén közel 30 év telt el az első országos, ám – mint utaltam rá – igen megbízhatatlan összeírás elkészültéig.²⁰ Ekként az a határ, amikorról meglehetősen pontos adatokkal rendelkezünk, egészen 1787-ig, az első hivatalos népszámlálás elkészültéig idejéig tolódik ki.²¹ A történeti kutatás sokáig főleg erre a két pillérre támaszkodhatott: az 1494–1495-ös listából Szabó István által kikövetkeztetett 3 és fél - 4 milliói össznépességre, illetve a népszámlálás 8 és fél-9,2 milliói lakosságszáma-ra. (Ezek az értékek nem tartalmazzák Horvátország és Ó-szlavónia populációját, a három Dráván túli újszlavón megyéét, Valkóét, Szerémét és Pozsegát viszont igen.)

A Buda visszavívásának 300. évfordulóján rendezett konferencián Szabó István két számítását összehasonlítva arra a következtetésre jutottam, hogy a 15. század végi népesség az általa becsült értékek közül az alsóhoz állhatott közelebb.²² Ezt a felvetésemet az újabb vizsgálatok nagymértékben igazolták, sőt, főleg Fügedi Erik esetében,²³ némiképpen alul is múlták.²⁴ Azaz jelenleg úgy tűnik, hogy még a 3 és fél milliói 15. század végi összeg eléréséhez is bizonyos jóindulatra van szükség, s realiztikusabb 3,2 millió lélekről beszélni.

A Magyarország földjén a 16. század második felében, illetve annak végén élő népesség számának meghatározását az oszmán uralom alatti területtel kezdem. Az 1568–1580 közötti időszakról valamennyi itteni szandzsákról rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek céljukat tekintve minden adózó családfőt (háztartásfőt) magukba foglaltak. (A 12 éves – részleges – eltolódás természetesen okozhat némi torzító hatást, de olyan jelentőset nem, hogy az a végeredményt komolyan befolyásolná.) A Budai vilá-

jet 16 szandzsákjáról 1577/78-ban készült egy összesített dzsizje-kimutatás, amelynek közigazgatási egységenkénti végösszegei csak minimálisan térnek el a közeli időpontokból származó tahrírok családfőszámaitól.²⁵ Ebben a listában 66.682 dzsizje-adó fizetőt rögzítettek, akiknek egy része – a fentebb kifejtettek értelmében – olyan vidékeken lakott, amelyek nem tartoztak a kimondottan hódoltságának tekintett területhez (azaz a "magyar" felmérésekben pontosabban vették lajstromba őket). A határszéleken fekvő szandzsákok értékeit ezért némileg csökkentettem, s végül 62.000 családfőt tartottam meg az eredeti mennyiségből. A listáról hiányzó Szerémi szandzsákban az 1579. évi defter szerint kevés híján 12.000 családfő élt,²⁶ míg a Pozsegai szandzsáknak ugyanebből az évből származó tahrírjában mintegy 11.000 keresztény nős férfi szerepel.²⁷ Azaz a Budai vilájetben együttesen 85.000 családfőt fogadhatunk el kiindulásul.²⁸

A Temesvári beglerbégségről nincs a Budaihoz hasonló summázatunk, ezért itt mindenütt a tahrir-defterikre kell támaszkodnunk. Ehhez a pasalikhoz hat olyan szandzsák sorolt, amelyet magyar földeken alakítottak ki: a névadó Temesvári, a Gyulai, a Csanádi, a Lippai, a Pankotai és a Moldovai – szerencsénkre mindegyikről maradt fenn török összeírás. Négy közülük: a temesvári, a moldovai, a gyulai és a csanádi 1579-es dátumot visel, a feldolgozott másik kettő pedig 1568/1569-ből származik. A legtöbb családfőt a nagy kiterjedésű Temesvári szandzsákban találták: 14.134 keresztényt²⁹ (melléjük 676 mohamedán társult³⁰). Nagyságra a Gyulai liva következik 7.029 keresztény (és 461 mohamedán) rájával.³¹ A Csanádi szandzsákban 5.949 családfőt tudtam összeszámolni,³² a Lippaiban pedig 4.260 keresztény (és 330 mohamedán) alattvalót.³³ A Pankota alá vont településeken 2.900 nős férfit regisztráltak,³⁴ Moldovában pedig csupán 1321-et.³⁵ Együttesen tehát – némi fölfelé kerekítéssel – 36.000 keresztény családfőt soroltak fel ebben a tartományban.

Összesítve a két vilájetet, mintegy 121.000 bejegyzett családfőt nyerünk. A kérdés mármint: mekkora hányadát jelenti ez az érték a tényleges felnőtt férfi népességnek. Az eddig elvégzett összehasonlító vizsgálatok azt valószínűsítették, hogy durván 30 %-ra taksálhatjuk a kimaradtak arányát.³⁶ Azóta sem merült fel olyan tényező, amely döntő érvet hozott volna fel e hányad jelentősebb módosítására, bár az utolsó szót még bizonyára nem mondtuk ki ebben a kérdéskörben.

A 30 %-os kimaradásnak 43 %-os kiegészítési arány felel meg. Azaz a 121.000 családfős kiinduló értékhez 52.000-es korrekció rendelő, s így 173.000 családfőhöz jutunk. Az itt szereplő családtípusra az 5-ös szorzót tartom jogosultnak, azaz a hódoltság polgári lakosságát 865.000, az egyszerűség kedvéért 850.000 főre becsülöm. Gondolnunk kell azonban a várvédő és a tímár-birtokos katonákra, valamint a polgári mohamedán elemekre, akik helyenként – főleg a Budai vilájet városaiban – kimaradtak. Összes számukat – részben konkrét adatok, részben feltételezések alapján 50.000 főben valószínűsítettem.³⁷ Így a hódoltság teljes lakosságát 1580 táján velük együtt mintegy 900.000 lélekre tehetjük.³⁸

A királyi Magyarországra térve elmondhatjuk, hogy az 1598. évi házösszeírás anyaga 33 megye 6.580 helységéről maradt fenn. Dávid Zoltán feldolgozásában az alábbi közvetlen adatok nyerhetők belőle:

Megye	Helységek száma			Házak száma	Ház/helység
	Mezőváros	Falu	Együtt		
Abaúj	2	232	234	7363	31
Árva	3	76	79	1187	15
Bars	3	205	208	8213 ^a	39 ^b
Bereg	6	240	246	4479	18
Bihar ^c	2	279	281	4132	15
Borsod	3	120	123	2797	23
Esztergom	2	13	15	512	34
Gömör	6	228	234	4160	18
Hon	2	176	178	3873	22
Kis Hont	1	37	38	462	12
Komárom	3	22	25	534	21
Liptó	5	92	97	2594 ^d	27 ^e
Máramaros	—	100	100	1006	10
Moson	7	31	38	2105 ^f	55 ^g
Nógrád	—	199	199	2119	11
Nyitra	10	45	468	17903	38
Pozsony	10	255	265	13615 ^h	51 ⁱ
Sáros	—	369	369	8573 ^j	23 ^k
Somogy	—	178	178	2024	11
Sopron	2	131	133	4974 ^l	37 ^m
Szabolcs	—	175	175	4600	26
Szatmár	—	273	273	9901	36
Szepes	—	161	161	4000	25
Torna	1	45	46	1417 ⁿ	31 ^o
Trencsén	17	376	393	9753	25
Turóc	6	83	89	2028	23
Ugocsa	—	60	60	2232	37
Ung	2	196	198	4527	23
Varasd	—	282	282	6127	22
Vas	12	510	522	9454	18
Zala	13	314	327	7197	22
Zemplén	—	455	455	10471	23
Zólyom	4 ^o	87	91	2793 ^p	28 ^r
Összesen	122 ^s	6458	6580	167125 ^t	25,4 ^u

^aKözte 395 "deserta" ház

^bA "deserta" házak nélkül 38

^cAz 1599. évi összeírás adatai alapján; a jegyzékbe felvett 576 település közül mindössze 281-nél vannak értékelhető adatok, a többi nulla házzal szerepel

^dKözte 363 "deserta" ház

^eA "deserta" házak nélkül 23

^fKözte 256 "deserta" ház

^gA "deserta" házak nélkül 49

^hKözte 587 "deserta" ház

ⁱA "deserta" házak nélkül 49

^jKözte 496 "deserta" ház

^kA "deserta" házak nélkül 22

^lKözte 365 "deserta" ház

^mA "deserta" házak nélkül 35

ⁿKözte 193 "deserta" ház

^oA "deserta" házak nélkül 27

^pKözte 3 szabad királyi város

^qKözte 568 ház szabad királyi városban

^rA szabad királyi városok nélkül 25

^sKözte 3 szabad királyi város

^tKözte 2655 ház "deserta", illetve 568 ház szabad királyi városban

^uA "deserta" házak nélkül 25; a "deserta" és a szabad királyi városok nélkül 24,9

A felsorolt megyék közül Varasd Horvátország területén feküdt, azaz most kívül esik érdeklődésünkön. Az adott politikai helyzet miatt csonka vagy hiányos Borsod, Esztergom, Komárom és Somogy megye anyaga: nem tartalmazza a hódoltsági falvakat. Kimaradt Sopron megye számos települése is. Biharban az összeírás éppen egy török becsapás után készült, méghozzá 1599-ben, ennek nyoma, hogy a 281 felmért településen kívül 295-öt kihagytak, mondván: "fölegetett"; bizonyára nem váltak valamennyien néptelenné. Máramarosban a hegyvidéken lakó románok adatai hiányosak. Borsod megyében kimaradt a mezőkövesdi járás és több kuriális község népe. Utóbbi érvényes Zala megyére is. Másutt magába a végrehajtásba csúsztak hibák vagy következetlenségek — így Nógrádban a zselléreknél csak fél házat számoltak.

Az összeírás belső logikájának ismeretében és az írnokok itt-ott elejtett megjegyzései nyomán, illetve a fent említett területi megfontolások miatt két csoportba kell osztani az anyagot. Az egyikbe az a 22 megye (Abaúj, Árva, Bars, Bereg, Gömör, Hont, Liptó, Moson, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Torna, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Vas, Zemplén és Zólyom) sorolódik, amelyek a települések számbavétele szempontjából nagyjában-egészében megbízhatónak tűnik. A mentesítettekre és a kihagyottakra azonban még ezeknél is hozzá kell adnunk egy bizonyos hányadot. Azt is jó lenne tudni, hogy az üres lakóépületek bekerültek-e a kimutatásokba vagy sem. Amint a fenti táblázathoz fűzött megjegyzésekből kiderül, hét megyében ez

következett be (zárójelben a számszerűség és a megye összes házához viszonyított arány): Barsban (395–4,8 %), Liptóban (363–14,0 %), Mosonban (256–12,1 %), Pozsonyban (587–4,3 %), Sárosban (496–5,8 %), Sopronban (365–7,3 %) és Tornában (193–9,5 %). Összesítve 42.102 házból 2.655 kapott „deserta” minősítést, ami 6,3 %-os átlagnak felel meg. Csakhogy, amint azt liptói példák igazolják, a szóban forgó házak egy részében is éltek emberek, de annyira szegények voltak, hogy nem adóztak. Így végső soron nem követünk el súlyos hibát, ha ezekben a megyékben és a másik tizenötben is valamennyi épületet lakottnak tekintjük.

Dávid Zoltán sokirányú megközelítés után arra az eredményre jutott, hogy a teljes községsorral rendelkező megyék többségénél mintegy 20 %-kal kell növelni az 1598-ban összeírt adózó házak számát, majd az így kiegészített értékeket 6-7 fővel szorozva kaphatjuk meg a mezővárosi és a falusi népesség nagyságát. Tágabb keretek között elhelyezve határozta meg a hiányosan lajstromba vett megyék legvalószínűbb értékét.

A királyi Magyarország területéhez osztott és az 1598. évi összeírásban szereplő falvakban és mezővárosokban ekként 220.000 ház meglétére következtethetünk s ezek össznépe 1.320.000 és 1.540.000 fő között mozoghatott. A még hiányzó Győr és Veszprém megyei nem-hódolt településekre durván 60.000 lelket számolhatunk. A magasabb értéket alapul véve 1.600.000 személynél tartunk, s akkor még nem gondoltunk a szabad királyi városok és a bányavárosok lakóira, a várak katonáira s a mentesítettek más rétegeire. Őket mintegy 200.000 főre becsülhetjük, s így végül 1.800.000-es népességre következtethetünk ebben az államalakulatban.³⁹

A harmadik egységről, Erdélyről sajnálatos módon jóval gyérebbek korabeli forrásaink. Barta Gábor szerint csak a szászok és a székelyek számáról rendelkezünk megközelítően pontos utalásokkal. Ő a Szászföld népét mintegy 80.000 főre taksálta, lényegében átvéve a korábbi kutatások eredményét.⁴⁰ Ezzel szemben friss tanulmányában Draskóczy István valamivel többet, mintegy 100.000 főt ajánl.⁴¹ A székelyek számára Barta a kiállított katonák nagyságrendjéből következtetett, egyik munkájában 120.000, az Erdély történetében pedig „jó másfélszáz ezer” lélekre.⁴² Az 1614-es, a jobbágyokat is magába foglaló lustrumra támaszkodó legújabb vizsgálat 130.000 székelyt azonosított,⁴³ s ez az idézett feltételezések közül az alacsonyabbhoz van közelebb. A hiányzó országrészekre gyakorlatilag semmilyen fogódzónk sincs, csak a 15. század végi népességből kiindulva bocsátkozhatunk találgatásokba. Természetesen most sem feledkezhetünk meg a szabad királyi városokról. Hangsúlyozva, hogy a Partiumot ezúttal nem tekintjük Erdély alkotóelemének, a XVI. század fordulóján együttesen 800.000 fő látszik reálisnak e viszonylag megkímélt terület teljes népességként.⁴⁴

Ha százezer lelkes eltolódások elképzelhetők is a fenti becslésekben (Erdély és a magyarországi megyék vagy a hódoltság és a másik két régió esetében), az sem módosítja lényegesen a végső konklúziót: Magyarország népessége a 16. század

második harmada és vége között nem volt kevesebb 3 és fél milliónál, azaz a 15. század utolsó éveivel azonos szinten maradt, talán picit még gyarapodott is.

Itt érintenem kell három másik véleményt is, melyek az 1986-os konferencia táján láttak napvilágot, s vagy alulról, vagy fölülről veszik közre az általam kiszámított értéket. Zimányi Vera a Magyarország történetében 4-4 és fél milliós népesség mellett voksolt a 15 éves háború előtti időszakban.⁴⁵ E munka összefoglaló jellege nem tette lehetővé a részletekbe menő érvelést, s főleg nem a bizonyító anyag közlését. S bár jól tudom, hogy a 16. századot illetően még a megbízhatóbb forrásokkal és fejlettebb feldolgozási technikákkal bíró francia demográfusoknak sem sikerült vitathatatlan mutatókra jutniuk, a mi esetünkben mégis azt mondom: az 1598-as kiegészített megyei summákon túlmutató konkrét adatok publikálása nélkül ez a becslés kissé optimistának tűnik, de – hadd tegyem hozzá – nem teljesen elképzelhetetlennek.

Ezzel ellentétben N. Kiss István felvetése, aki a Magyar Királyságnak nála 190.000 km²-es területére csupán 1,5-1,6 millió lelket tételez fel.⁴⁶ (Emlékeztetül: mi 120.000 km²-en is több, 1,8 millió embert találtunk.) E tanulmány fő koncepcionális hibája az, hogy három „bázis-megye” eredményeit vetítette ki a vizsgált térségre.

Végül Maksay Ferenc a 16. század közepén keletkezett dikákat vallatva a megadózott megyékre közel 2.000.000 lelket nyert, amihez a hiányzó Erdély, Horvátország, Szlavónia, illetve a későbbi Bánság és Bácska pótlására – a 15. és a 18. század végi párhuzamokra hivatkozva – még 1.000.000 embert hozzáadott, s így 3.000.000 főig jutott.⁴⁷ Ha csak az általam tárgyalt régióra vetítette volna ezt az összeletszámot, többekévé befogadhatnánk, mondván: még nem hegedtek be a háborúk okozta sebek. Mivel azonban megnövelt területtel dolgozott, végeredménye kicsit alacsonynak tűnik.

Összefoglalóan leszögezhetjük, hogy az ország népessége korántsem rendült meg annyira a háborús csapások következtében, amint azt a 20. század totális háborúhoz szokott szemléletünk alapján várnánk. Ugyanakkor nem felejtethetjük, hogy a természetes szaporulat jelentős hányadát már ekkor felemésztették a háborús cselekmények, de nem mindenütt. Így az északi országrész szinte minden megyéjében igazolható némi növekedés 1495-höz képest, egyik-másiknál a hihetőséget meghaladó mértékben.⁴⁸ Bizonyosra vehető, hogy Erdély népe is szaporodott 100 év során. A délvidek eredeti lakosságát viszont kifejezetten súlyos veszteségek érték (bár helyük részben feltöltődött, csakhogy idegenekkel), míg a hazánk mai területére eső hódolt régiók népessége az elfoglalás körüli mélypontot idővel kiheverte, majd lassú regenerálódáson ment keresztül, s így nagyjában-egészében stagnált egy század során.

Mint jeleztem: sokkal nehezebb a 17. század végéig bekövetkezett demográfiai változások nyomon követése. Nemcsak a magyar források használhatósága csökken rohamosan,⁴⁹ hanem a dzsizje-defterik háne-számai is versengve fogynak a dikális összeírások regisztrált házaival. Eltűnnek vagy értéküket veszítik a tahrir-defterik is, minthogy általában csak a korábbi felvételeket másolták le.⁵⁰ Ebben a

vigasztalannak tűnő sötétségben csak lassan kezd némi fény derengeni. Az egyik fontos kiindulási pont, hogy a 17. században a török adóztatás számára sem volt idegen az adóegységek több családból történő összevonása. Erre először Barkan professzor mutatott rá a rendkívüli hadiadó kapcsán. Megfigyelései szerint ekkortájt 3-15 családot foglalhatott egy ún. aváriz-háne magába.⁵¹ Nálunk Hegyi Klára fedezett fel néhány döntően lényeges adatot ebben az összefüggésben. Ezek közül az egyik, mely csak múlt századi fordításban maradt meg, nézetem szerint nem a hadiadóra vonatkozik, hanem – s számunkra ez különleges jelentőséggel bírna – a dzsizjére. E mondatocská így hangzik: „négy ház egy harács”, s Nagykőröst érinti 1676-ban. A szerző pár ellenőrző számítást is végzett, összevetve az adófizetőket és az állami adók háne-számait. Ebből az világott ki, hogy egy háne 3,04 és 4,87 családfőből állt össze az 1653-1678 közötti időszakaszban. Kecskemétre még magasabb hányadosok adódtak: 1672-ben 6,64, 1685-ben 7,71 adózóból lett egyetlen állami adóegység. Egy másik – falvakat illető – utalásban arról hallunk, hogy „5 hánéből egy harádsot vesznek, másutt 15-20 hánét számolnak 1-2 adóegységnek”.⁵² Mivel másodszor is visszatér a harács szó, ami nem más, mint a dzsizje szinonímája, arra kell gondolnunk, hogy ez már nem a véletlen műve. Magyarán igen könnyen elképzelhető, hogy az adóalany fogalmának kiterjesztése nemcsak a hadiadót, hanem a dzsizjét is magába foglalta. Ezt a feltevést erősíti, hogy a karánsebesi kazában (bíróági körzetben) egyazon háne-számok alapján vetették ki a települések nüzul adóját, árpafelvásárlási kvótáját és az éves pénzbeli kötelezettségeket, hozzátevé, hogy ezek a helyenként csupán egy negyedét kitevő értékek a dzsizje-hánék nagyságával azonosak.⁵³ Sajnos azt nem közölték; hogy milyen elvek szerint állapították meg, mi tekintendő egy adóegységnek.

Itt lép be egy másik szempont. A Habsburg területeken szintén gyakorlat volt ebben az időben az adóegységek összevonása. 1608 után egy porta 4 telkes jobbágyból vagy 12 zsellérből tevődött ki,⁵⁴ aztán még ennél is többől.⁵⁵ Ez – túlmenően a saját belső fejlődésen – esetleg inspirálólag hatott az oszmánokra is. Ha egyszer a 16. században követték a számukra kissé kedvezőlenül itt talált szisztémát, miért zárkoztak volna el ez elől később?

A dolognak azért van sarkalatos jelentősége, mert így érthetőbbé válnék, hogy miért csökkennek és miért annyira egyenetlenül a 17. századi „fejadó” számok a 16. századiakhoz képest. Az 1662/63-ból fennmaradt dzsizje-összesítés a Dunántúlon kisebb, az Alföldön első ránézésre drámai fogyást suggerál; a Budai szandzsák adata egyenesen 90 %-os visszaesést vetít elénk.⁵⁶ Ha viszont igaz a teljesítőképességhez arányított rugalmas adókulcs alkalmazása, akkor a feladat inkább az egyenetlenségek mögött rejlő gazdasági háttér feltárása lenne (csakhogy ehhez nincs kellő adatbázisunk). Egy biztos: jelen ismereteink nem elegendők ahhoz, hogy ezt a 15 livában mindössze 13.572 dzsizje-hánét tartalmazó listát a népességszám megbecslésére felhasználjuk.

Legnagyobb eséllyel továbbra is a 18. századi népszámlálási adatokból való visszakövetkeztetés révén érhetünk el sikert, jöllehet ez is elég bonyolult számolgotást igényel és több előfeltevésen nyugszik. Köztük a legdöntőbb az 1700-as évek természetes szaporulatának meghatározása. Mondhatnánk természetes, hogy erről is vita bontakozott ki, s máig több táborra oszlanak a témával foglalkozók. Az egyik oldalon azok állnak, akik főleg a korabeli nyugat-európai növekedési rátákat tartják kivetíthetőknek a magyarországi fejlődésre is. Ezek a kutatók 2 és 7 ezrelék közötti éves természetes szaporulatban gondolkoznak, és inkább az alsóbb értékek felé hajlanak.⁵⁷ A másik nézetet képviselők szerint nem feltétlenül kell Európára figyelnünk, amikor a 18. századi magyar demográfiai jellemzőket próbáljuk meghatározni. Minthogy speciálisak a feltételek, eltérők lehetnek a születési szokások is. Véget ért egy hosszú, háborús kor, békés építő időszak kezdődött – ennek lehetett pozitív hatása. A demográfia általában is ismeri a katasztrófákat követő feltöltődési ciklusokat. Egy másik ilyen megfontolás szerint a relatíve telítetlen földrajzi terület vonzza a népességet – demográfiai értelemben is. Megfelelő gazdasági feltételek mellett előbb-utóbb bekövetkezik a kor szintjén lehetséges maximum felé való mozgás. Így Kelet-Európában, ahol még bővebben volt hely, nem ismeretlen a népességszám időnkénti megugrása és akár évi 1 %-os üteme sem. (Ezzel szemben a nyugaton rendelkezésre álló földterület eltartó képességének határához közeledett, ezért volt ott lassabb a népesség gyarapodása.)

Szerencsére az egyházi anyakönyvek alapján konkrét vizsgálódásokra is van mód. Ugyanakkor a belőlük nyert s általam ismert eddigi eredmények nem látszanak elegendőnek az egyértelmű konklúzió levonására. Mint annyiszor, ezúttal is belépnek bizonytalansági tényezők, tér nyílik önkényes vagy annak tűnő értelmezések előtt (mekkora népességhez viszonyítjuk az újszülötteket, mennyivel egészítjük ki a bejegyzéseket, merthogy a pár napos korban elhalt csecsemők gyakran kimaradtak stb.). Ennek dacára több településnél sikerült hihetővé tenni az 1 % körüli éves növekedést.⁵⁸ Mások kételkednek efelől az arány felől.⁵⁹

A másik és legalább ennyire gondokkal terhes a betelepülők számának, esetenként beköltözésük időpontjának meghatározása. Nyilvánvaló, hogy velük kapcsolatban is tisztázni kellene a természetes szaporodás kérdését. Volt-e eltérés a németek, szlovákok és románok termékenysége között?

A különböző körülményeket mérlegelve számomra az a becslés a legelfogadhatóbb, hogy a Rákóczi szabadságharc után az ország népe 4 millió fő magasságában lehetett.⁶⁰ Ezt a nagyságrendet a felszabadító háborúk előtti szakaszra is visszavetíthetjük, hiszen a közbülső évek hadi eseményei alighanem elragadták a várható növekményt.

Ha az ország népessége egészében emelkedett is az 1580–1680 közti intervallumban, annak nagysága nem volt egyforma az egyes részterületeken. A 15 éves háború, a tatárok meg-megújuló 17. századi becsapásai, majd Újvár és Bécs 1683-as ostroma számos helység pusztulását vagy a benne élők megfogyatkozását vonta maga után.

Ekkor vált lakatlanná Baranya, Tolna és Fejér megye több régiója, ekkor tűnt el Buda környékén számos falu népe, ritkultak meg Erdélyben a Mezőség és a folyók mentének magyar települései. Másutt - a hódoltság egy részét is beleértve - gyarapodhattak a népesség, amennyire ezt a kor egészségügyi viszonyai megengedték. Elsősorban, persze, a nem hódolt megyék északibb tájainak nőtt a lakossága, a Kárpátokon túlról érkezőkkel is meg-megemelkedve. Erdélyben a hegyek közt eldugott román falvak szaporodhattak nyugalmasan, de kaptak némi utánpótlást a Délvidék és a Dunántúl szláv csoportjai is. Ez eredményezte, hogy bár a nyelvhatár nem módosult lényegesen (a Dunántúl egyes pontjait leszámítva), a 4 millió léleknek már jó esetben is csak a fele volt magyar. Amennyiben a 15. század végi össznépesség tényleg 3,5 millió volt, s annak 80 %-a magyar, akkor a török kor 800.000 fős fogyást eredményezett sorainkban. A 4 millión belüli azonos arány fennmaradásához további 400.000 magyar ember kellene. Ha 70 %-ra taksáljuk a kiinduló népesség magyarjainak arányát (s szerintem ez áll közelebb a valósághoz), akkor 450.000 lelket veszítettünk, a kieső növekmény pedig még 350.000 fő. Ahhoz, hogy a magyar elemen belül ne legyen számbeli csökkenés, 3 millió kezdő populációt kellene feltételeznünk, amelynek kétharmada tartozott népünkhöz. Ebben az esetben 666.000 ember hiányzik ahhoz, hogy 1700 körül is 66,66 legyen a részesedésünk. A későbbi telepítésekkel aztán a nemzetiségek határozott túlsúlyba kerültek,⁶¹ aminek hosszú távú következményei ismeretesek.

Kényes vállalkozás a teljes lakosságot a három nagy régióra szétosztani. A hódoltság népe talán meg tudta őrizni a korábbi szintet, sőt területi gyarapodása miatt az 1 millióig is eljuthatott. Az északi megyék növekménye lehetett a legnagyobb, azaz rájuk 2,1 millió lakos eshetett. A történeti Erdély népében kisebb emelkedést tételezve fel, az mondhatjuk, hogy 900.000 embernek adott otthont. (Természetesen ezek a becslések még nagyobb tűréshatárok között felelhetnek meg a valóságnak, mint a száz évvel korábbra adottak.)

Megrendülten került tehát ki a magyarság a hosszú idegen uralom alól. Az első nagy vérvesztést korán szenvedte el, amit ugyan lassan sikerült úgy-ahogy pótolnia a 16. század végéig, ekkor azonban újabb megpróbáltatásoknak lett kitéve, amit még nehezebben hevert ki. S amikor – a népesedési szempontból egész Európában rossz 17. századi körülmények közepette – végre újrarendeződtek sorai, jöttek a felzabáló háborúk, illetve a Rákóczi szabadságharc, a maguk pusztító hatásával.⁶²

⁶¹Főként Székfi Gyula ecsetelte élénk színekkel a veszteségeket. *Magyar történelm.* III. Budapest, 1935³, 349-469.

⁶²Dávid Zoltán, Az 1715-20. évi összeírás. *A történelmi statisztika forrásai.* Szerk. Kovácsics József. Budapest, 1957, 145-199.

⁶³*Magyarország története, 1526-1686.* Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1985. I, 285-297, II, 1425-1460.

⁶⁴Kováts Zoltán, A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig (Új kutatási eredmények alapján készült munkahipotézis). I-II. *A Szegeődi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1971, 77-88; 1972, 3-25. A szöveg forgó adat a 79. oldalon szerepel.

⁵Közülük néhány fontosabb az alábbi kötetben szerepel: *Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról.* Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1977.

⁶Pl. Dávid Zoltán, A házak száma és a népesség XVI-XVIII. századi forrásainkban. *Történelmi Statisztikai Közlemények* II/3-4 (1958), 74-94; Uő., Magyarország népessége a 17-18. század fordulóján. (Népességtörténeti forrásaink értékelése.) *Történelmi Statisztikai Évkönyv* 1962, 217-258.

⁷Pl. Káldy-Nagy Gyula, A dzsizje defterek és a tahrir defterek népességszisztematikai forrásértéke. *Történelmi Statisztikai Közlemények* III (1960), 75-83.

⁸Káldy-Nagy Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52. Szerk. Varga János) Budapest, 1970, 9-54.

⁹Maria M. Todorova elég szembeeső eltéréseket talált a Balkán egyes vidékein belül is az egy fedél alatt élők számában: Recent Research on Household and Family in the Balkans (15-19th Century). *Von der Pruth-Ebene bis zum Gipfel des Ida. ... Festschrift zum 70. Geburtstag von Emanuel Turczynski.* Hrsg. von Gerhard Cimm. (Südosteuropaschriften 10) München, 1989, 11-22; Hüseyin Özdeger szerint Bursa környékén jelentősen nagyobbak voltak a családok, mint magában a városban: *1463-1640 yılları Bursa şehri tereke defterleri* (Türk İktisat ve İctimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi 2) İstanbul, 1988, 51-59.

¹⁰L. Hunyadi István, XVI. századi török és magyar adójegyzékek összehasonlítása Esztergom és Komárom megyék adatai alapján. *A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Intézetének Történelmi Demográfia. Füzetek* 6. Budapest, 1989, 65-165. Magam a Békéscsaba helyén fekvő tíz egykori település vizsgálatok négy dézsmajegyzéket és két deftert szembesítettem rendszeresen egymással. L. Dávid Géza, A török hódoltság kora. *Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig.* Szerk. Jankovich B. Dénes - Erdmann Gyula. Békéscsaba, 1991, 207-312.

¹¹A mai Törökországot érintő tahrir feldolgozások közül a legfigyelemreméltóbb és leg gondolatgazdagabb: M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600.* (London Oriental Series 27) London, 1972; igen elmélyült munka gyümölcse: Peridun Emecen, *XVI. asrda Manisa kazası.* Ankara, 1989.

¹²Mindkettő 1559-ben készült, az egyik a Budai szandzsákról (kiadva: Káldy-Nagy Gyula, *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása.* /Pest megye múltjából 3/ Budapest, 1977), a másik a Hatvaniról: İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), Tapu defteri (a továbbiakban: TD) 318.

¹³A dzsizjéről eddig egyetlen monografikus feldolgozás született: Hamid Hadžibegić, *Glavarina u osmanskoj državi.* Sarajevo, 1966. Fontosabb tanulmány még: Elena Grozdanova, Szöbirane na danoka dzsizije v bolgarszkitse-zemi prez XVII i XVIII v. *Istoričeski Pregled* 1970, 75-90.

¹⁴Káldy-Nagy Gyula, A dzsizje defterek és a tahrir defterek. Passim.

¹⁵Először 1546-ban jutottak a pillanatnyi hódoltság regisztrálásának végére. 1552-1554 táján ugyancsak több deftert tisztáztak le. Az 1560-as években inkább a szükségletek (beleértve az új hódításokat is) hívtak elő új felméréseket. A Budai vilájet következő teljes összeírása 1570-ben zajlott, majd 1579/80-ban és 1590/91-ben lett megismételve. A Temesvári beglerbégység utolsó tahrirjai korábbi, 1579-es dátumot viselnek. 1590-ben a központi kormányzat úgy döntött, hogy le kell állítani az éppen folyó munkálatokat – szerencsére a budai listák valahogy kiestek a szórásból. (A hirtelen váltás mögött meghízódó mélyebb gazdasági és államigazgatási okokról Rodor Pál készülő írása fog elemzést nyújtani.)

¹⁶Lásd róluk A történelmi statisztika forrásai kötet megfelelő tanulmányait, Maksay Ferenc, Bakács István és Illa Bálint tollából. Két klasszikus kiadás: Maksay Ferenc, *Urbáriumok XVI-XVII. század.* Budapest, 1959; N. Kiss István, *16. századi dézsmajegyzékek.* Budapest, 1960.

¹⁷A kérdéskörre I. Dávid Zoltán, A házak száma és a népesség. Passim. Az 1598-as összeírást az alábbiakban az ő nyomdakész kéziratára alapján használok.

¹⁸A kérdés magyar oldalról való monografikus feldolgozása: Szakály Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Budapest, 1981.

¹⁹Az edirnei béke (1568) utáni politikai határokat figyelembe véve Szakály Ferenc 100.000 km²-re becsülte a hódoltság kiterjedését: *Magyar adóztatás.* 38.

²⁰Dávid Zoltán, Az 1715-20-as összeírás. Passim.

- ²¹Anyagát I. Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Szerk. Danyi Dezső és Dávid Zoltán. Budapest, 1960.
- ²²Géza Dávid, Demographische Veränderungen in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft. *Acta Historica* XXXIV (1988) [1990], 80.
- ²³Fügedi Erik, A középkori Magyarország történeti demográfiája. *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek* 10. Budapest, 1992, 41.
- ²⁴Kubinyi András, A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 1996/2-3, 153.
- ²⁵Káldy-Nagy Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások*. 100.
- ²⁶Ezt az összeírást kiadta Bruce W. McGowan, *Sirem sancağgi muşsal lahrir defteri*. Ankara, 1983.
- ²⁷A Pozsegai Iva szóban forgó anyagáról nincs mikrofilmmásola Magyarországon. Rövid és nem eléggé konzekvens bemutatását I. Fazileta Cviko, Opširni defter za : undžak Požegu iz 1579 godine. *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* XXXII-XXXIII (1982/1983), 267-283. En ek alapján körülbelül 10.000 nős férfi látszott összesíthetőnek. A felmérést igen alaposan ismerő Nenad Močanin szíves szóbeli közlése szerint a pontos érték 11.000 családfő táján van; ez pár százal kevesebb, mint a megelőző defter végeredménye.
- ²⁸Ugyan lazán a Szendrői szandzsák is Budától függött, de települései kívül estek a minket érdeklő térréteumon.
- ²⁹Engel Pál összesítése: *A Temesvári és [a] Moldovai szandzsák törökkori települései (1554 - 1579)*. (Dél-alföldi évszázadok 8) Szeged, 1996, 181.
- ³⁰BOA, TD 579.
- ³¹Káldy-Nagy Gyula, *A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10) Békéscsaba, 1982.
- ³²BOA, TD 365.
- ³³BOA, TD 457.
- ³⁴Pankota összeírása a Lipaival azonos kötetben bújik meg: BOA, TD 457.
- ³⁵Engel Pál, *i. m.*, 185.
- ³⁶Káldy-Nagy Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások*. 100-101.
- ³⁷Hegyi Klára sokoldalú mérlegelés után legkevesebb 25.000 főre taksálta a két magyar vilájet összes fegyverforgatóját: *Török berendezkedés Magyarországon*. (História könyvtár, monográfiák 7). Budapest, 1995, 100. – Fodor Pál arra figyelmeztet, hogy az irreguláris és állományon kívüli kontingensek komoly tömegeket tettek ki: Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben (Az 1575. évi erdélyi hadjárat tanulságai). *Haditörténelmi Közlemények* 109 (1966), 55–81. Az általa egy példa alapján becsült 20 % körüli arányt további hasonló vizsgálatoknak kell igazolniuk.
- ³⁸Bakács István mindössze 400.000 emberig jutott a 16. századi hódoltságban: A török hódoltság korának népessége. *Magyarország történeti demográfiája*. 133. (A munka e részét több módszertani hiba jellemzi, főleg a források mibenlétének félreértése.)
- ³⁹Bakács István a királyi Magyarország népességét 1,1-1,2 millió közé tette (A török hódoltság korának népessége. 138), ami akkor is kissé kevésnek tűnik, ha ő a Partiumot Erdélyhez sorolta is.
- ⁴⁰Barta Gábor, *Az erdélyi fejedelemség születése*. (Magyar história. Szerk. Heckenast Gusztáv) Budapest, 1979, –
- ⁴¹Draskóczy István, Szászöldi összeírások és a Szászöld lélekszáma a 15-16. század fordulóján. *Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Milécentenáriumi előadások*. Szerk. Kovács József. Budapest, 1997, 125-139.
- ⁴²Barta Gábor, *i. m.*, 258, illetve *Erdély története. I. 1526-1606*. Főszerk. Kőpeczi Béla. Budapest, 1986, 296.
- ⁴³Dávid Zoltán, A székelyek száma 1567-1992. *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Intézet Történeti Demográfiai Füzetek* 16. Budapest, 1997, 7-74; a szóban forgó adat: 25.
- ⁴⁴Kubinyi András a 15. század végén minimum 454, maximum 516 ezer lakost tart itt valószínűnek: *i. m.*, 159.
- ⁴⁵*Magyarország története, 1526-1686*. 1/296.
- ⁴⁶N. Kiss István, Új adatok Magyarország demográfiai fejlődéséhez (XVI-XVII. század). *Társadalom- és*

- művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyve*. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984, 216.
- ⁴⁷Maksay Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. (A Magyar Országos Levéltár iadványai. II. Forráskiadványok 16) Budapest, 1990. I, 56-64.
- ⁴⁸Száz százalékosnál magasabb az emelkedés Árva, Liptó, Nyitra, Sáros és Trencsén megyében, s közel száz százalékos Barsban, Pozsonyban és Turócbán. Vö. Kubinyi András, *i. m.*, 157-158.
- ⁴⁹Erről I. még Dávid Zoltán, Falupusztulás – a XVII. század végi összeírások. *Statisztikai Szemle* 1995/7, 591-599. Uő., Az 1692. évi összeírás forrásértéke. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* IX. Debrecen, 1982, 117-128.
- ⁵⁰Kivételek új hódítások esetén adódhattak, így Érsekújvár elfoglalásakor (vö. Blaskovics József, *Ersekújvár és vidéke a török hódoltság korában*. Budapest, 1989), illetve Nagyvárad megvételekor (BOA, TD 795) új összeírások készültek. – Az 1664-es újvári defter feldolgozása eredményeként született: Dávid Zoltán, A magyar-szlovák nyelvhatár az Érsekújvári ejálet területén. *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek* 12. Budapest, 1993, 7-31.
- ⁵¹Ömer Lütfi Barkan, Aváriz. *İslâm Ansiklopedisi* II. Istanbul, 1942, 14-15. L. még Rifat Özdemir, Aváriz ve gercek-hâne sayilarinin demografik tahminlerde kullanilmasi úzerine bazi bilgiler. *X. Türk Tarih Kongresi*. IV. Ankara, 1993, 1581-1613. E tanulmányból az tűnik ki, hogy még később, 1823-ban Ankara egyik negyedében 61,5 családból vonták össze a szóban forgó adóegységet.
- ⁵²Hegyi Klára, A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai. *Századok* 1983/2, 376-377.
- ⁵³L. a karánsebesi szidzsilben: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Keleti Osztály, Török kéziratok, Qu. 62, pp. 6-7, 19-21, 40-41. (A lapszámok Hegyi Klára rekonstruálása szerint.)
- ⁵⁴Bakács István, A dicális összeírások 73. A gyakorlat azonban gyakran egészen más volt, esetenként az igás állatállományt vagy az ekék számát vették alapul. Fontos megjegyezni, hogy már 1620-ból idézhetők olyan példák, amikor egy porta 18 családfőt takar. (Uo.)
- ⁵⁵Dávid Zoltán igen szemléletes példái (Adatok a török háborúk pusztításának értékeléséhez. 67.) közül az Árva megyei Lapsinát iktatom ide, ahol 1696-ban 1/256 + 1/1024-ed portát rögzítettek. A valóságos család/háztartás fogalmától ennyire elrugaszkodott értékekből már teljesen reménytelen népesedéstörténeti következtetéseket levonni.
- ⁵⁶Káldy-Nagy Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások*. 101.
- ⁵⁷Kovács Zoltán dobta be először ezt a kérdést az előbbieken idézett tanulmányában. – A MTA Demográfiai Bizottságának néhány évvel ezelőtti egyik vitauülésén Zimányi Vera is hasonló felfogást képviselt. Számítógépen végigfuttatott és nyert számai általában 2-7 ezrelékes szaporulatra koncentráltak, talán egy esetben mentek el 8 ezreléig, de "a szíve inkább a 6 ezrelékes vagy az alatti arányhoz húzott".
- ⁵⁸Dávid Zoltán Hajdúdorog, Hajdúhadház, Hajdúszoboszló és Sarkad esetében igen körültekintően mérte be az anyakönyvek tanúvallomását, s jutott a fenti eredményre.
- ⁵⁹Kovács Zoltán saját anyakönyves tapasztalaira is hivatkozik, midőn így ír: "... a természetes szaporodás - nagyobb távon vizsgálva – az 5 ezreléket sem érte el". (A történeti demográfiai kutatások új módszerei. *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. Szeged 1981, 13.) Ugyanakkor Berettyóújfaluban ő maga talált az 1739-es pestis után, majd 1765 körül évi 8,5 - 11,0 ezrelékes, illetve 8,2 - 15,8 ezrelékes gyarapodást. Minthogy ez nem illett bele koncepciójába, gyorsan a beköltözőket is bevonta a számításba, s így rögtön lejjebb szállt a szaporulat, bár felső értéke még mindig 1 % táján van. (Kovács Zoltán, A népesség története. *Berettyóújfalú története*. Szerk. Varga Gyula. Berettyóújfalú, 1981, 163.)
- ⁶⁰Dávid Zoltán, Az 1715-20. évi összeírás. 169-173.
- ⁶¹E kérdéskörben I. például Dávid Zoltán, A magyar-szlovák nyelvhatár változásai 1664-1991. *Dimenziók. Felső-Magyarországi Szemle* 1994/2, 34-39.
- ⁶²A különféle járványok kedvezőtlen következményeire ekkor is és persze az egész korszakban gondolnunk kell.

IV. NAPKELET FELÉ

IIARANGOZÓ IMRE

“FELNÉZÉK A NAPKELET FELÉ...”¹

Adalékok hagyományos műveltségünk keleti elemeinek vizsgálatához

A magyarság Szent István előtti hitvilága és ezzel összefüggésben hagyományos népi műveltségünk keleti elemeinek kérdése jó két évszázada élénken foglalkoztatja a kutatást és a gondolkodó magyar közvéleményt. Ez a fokozott érdeklődés indokolt is, hiszen ha nemzetünk és műveltségünk belső felépítését meg akarjuk ismerni és érteni, meg kell néznünk népünk világról alkotott képét. Itt természetesen nem egyes korok állandóan alakuló népi képzetköréről, a társadalmi formák, a birtokviszonyok és a termelőeszközök változásainak szorításában lévő látásmódjáról kell szólnunk, hanem arról a rendkívül archaikus belső világképről, ami mindezek mögött tértől és időtől függetlenül változatlan maradt a hagyományörző közösségek fennmaradásának utolsó idejéig, sok esetben napjainkig. Tekintsünk most át e kérdéskörben két olyan adalékot, amelyre gyűjtéseink során terelődött figyelmünk, s amelyek jól jellemzik azt a tényt, hogy népi műveltségünknek, sőt talán mondhatjuk azt is, hogy egyetemes nemzeti kultúránknak is alapvető, lényegi vonásai közé tartozik a már említett ősi, napkeleti örökség.

Gyónás az ég alatt

A népünk hagyományos műveltségével foglalkozó néprajzi kutatás elmúlt öt évtizedének egyik legjelentősebb és legnagyobb szakmai visszhangot kiváltó fölismerése a Kriterion Könyvkiadó gondozásában megjelent Népismereti Dolgozatok c. sorozat 1980-as számában látott napvilágot.² A tanulmány szerzője Daczó Árpád, — s bár ez a kommunista diktatúra idején megjelent, s egyéb tekintetben kiváló tanulmánykötetből nem tűnik ki —, ferencrendi szerzetes, P. Lukács OFM. Az írás a csiki székelység és a gyimesi csángó-magyarság körében általános Babba Mária tiszteletet mutatja be. Fölvillantja annak szédítően ősi vallás és kultúrtörténeti vonatkozásait és népünk hagyományos vallásosságának azt a sajátosságát, amit P. Lukács előtt alig ismert föl a néprajzi kutatásunk, nevezetesen, hogy még ha

gyományörző népünk mai vallásgyakorlata is számos olyan elemet őrizhet, amely a magyarság Szent István előtti hitvilágában gyökerezik.

A moldvai és gyimesi csángóság valamint a székelység hagyományait, különösen az utóbbi évtizedekben, ebből a szempontból jobban áttekintette a kutatás. Épp ezért most egy kevésbé ismert és vizsgált hagyományörző területről, a mai Arad megyéből hozunk néhány példát. Nem meglepő, hogy ezek, a keleti párhuzamokat is fölillantó ősi hitelemek hazánk e szegletében fölfedezhetők, hiszen Márki Sándor adata szerint: *"Igriczek, hegedősök laktak a mai Arad megye északi részén, a Fekete-Körösbe ömlő Tőz vidékén is. Igriczverse nevű földet hallunk említeni még 1429-ben is ezen a tájon..."*

Az 1980-as évek közepén a máriaradnai búcsújárás emlékeinek nyomában járva tapasztaltam, hogy a Radnára zárandokló búcsúsok egy része szeptember 8-án, Kisasszony napjának hajnalán a kegytemplom előtt állva különös, révült tekintettel figyeli a felkelő napot. Ennek a megfigyelésnek nem tulajdonítottam nagy jelentőséget egészen addig, míg nem találkoztam hasonló tekintetekkel a csíksomlyai búcsúban, pünkösdi reggelén, a Kissomlyó hegy tetejéről a nap felé forduló, figyelő, imádkozó székely és csángó véreink között. A somlyai napvárók a Szentlélek megjelenését, megtisztító, új életet adó kegyelmét várják a fölkelő nap aranyló sugaraitól. Kit tisztelhetünk tehát népünk hite szerint a napban, kinek nevét a gyimesi csángók a mai napig nem ejtenek ki az áldott melléknév nélkül? Kérdésemre a választ már Arad megyében, Kisiratoson kaptam meg: *"Eztet hallottam én öregapámtól, hogy a Napba' lakozik az Isten. A Nap az Isten, mer' a Napba' van az Isten! Annak a sugara teremt mindönt, a szelet, mög mindönfélit a Nap csinál. Aszongyák, hogy abba' lakik az Isten! A napba..."*⁴

Mint később P. Ernőtől, a Radnai kegytemplom egyszál megmaradt ferences szerzetesétől megtudtam, a hajnali napvárók gyöntak, bűneiket, vétkeiket mondták el a napnak, a napba. Mivel pedig P. Ernő igazi "barát", nem fölöttese, ura és parancsolója híveinek, hanem testvére Jézus Krisztusban, véleménye szerint itt minden a legnagyobb rendben van. Az igazi bűnbánatból táplálkozó, töreelmes szívű bocsánatkérés bizonyosan kedves az Úr előtt. Nincs földi hatalom, amely Istent befolyásolhatná, az Ő szeretete kiárasztásában.

*"Az én apám mesélte, hogy mikor Radnára mentek, nem papnak, csak úgy az ég alatt, gondolatba' a Jóistennek gyöntak. Édesapám egész életébe' ritkán gyönt papnál. Mindég tartotta az ég alatti gyónást. Azért Ervin atyának meggyönt, az utolsó évben, halála előtt..."*⁵

Ervin atya ferences szerzetes, aki rendjének szétszórátása után került a hajdani csanádi faluba, a ma Arad megyéhez tartozó Tornayára világi plébánosnak.

"Az én öregapám evangélista (Minden bizonyosan evangélikus vallású. – H.I.). volt! Makai volt. Öregapám is, öreganyám is, nem gyöntak a papnak, pedig

*öreganyám katolikus volt! Mindön este kimöntek az ég alá, ott imádkoztak, sokáig imádkoztak. Mink ugyé éccaka möntünk ki, de úk kimöntek imádkozni. Röggel, mikó fölkeltek, akkor is kömöntek az ég alá. Az én öregapám azt mondta szögény, nyugodjon: ide figyeljetök, földi embörnek nē gyónjatok, mer a földi embör, hiába van föszen töve, de aszongya, úk is sok hibát követnek el! Gyónjatok az Istennek, csak az bocsájt mög! A Jóisten!"*⁶

Mint már említettük, hogy az itt közölték olyan távoliak a nagyegyházi szentséggyakorlattól, hogy abból nem származhatnak. Valami ősi, a római katolikus térítést megelőző kor képzetrendjében, hitvilágában kell keresnünk az idézett vallási elképzelések gyökerét. Ezen a vidéken mindenképpen figyelembe kell vennünk a török hódoltság korának, az egyházi keretek nélküli időszakát. De véleményünk szerint ez a másfél évszázad, – amely a licenciátusok, világi "félpapok", vagy ahogy a népi nyelvhasználat mondja "szárazpapok", szentemberek kora –, legföljebb konzerváló szerepet játszhat a Szent István térítése előtti hitelemek máig ható érvényesülésének folyamatában.

Idézetünkéből kitűnik, hogy igen fontos a gyónás helyének meghatározása, nevezetesen az "ég alatt" kitétel. Véleményünk szerint jelen esetben az "ég alatt lérés" a teljességre törekvés jelölője. Minden ami a teremtet világban van, az "ég alatt" van, tehát ez a kitétel lehet egyszer Isten hatalmának általánosságára, mindenhatóságára történő utalás. Másodszor pedig számolnunk kell népünk hagyományának azzal az ősi keleti sajátosságával, hogy Istent az "Ég Ura"-ként, a világra boruló csillagablakos égsátor, vagy vár királyként határozza meg, akit közvetlenül megszólíthatunk az Ő szabad ege alatt. Szép példájára bukkanhatunk ennek a képzetnek a Hozsanna című, a katolikus egyházban általánosan használatos népénekeskönyvben, a 67.B. jelzésű, népi eredetű nagybőjti énekünkben:

*"Gyászba borult Isten csillag vára,
Függönyt vontak mennyek ablakára,
Meghalt, meghalt az ártatlan bárány,
Vértől ázott szent kereszt oltárán..."*⁷

Az "ég alatt" szófordulattal, éppen a világ egészére vonatkoztató értelemben találkozunk a Szentírásban is, a Szentlélek pünkösdi kiadásának pillanatában.

*"Ez idő tájt vallásos férfiak tartózkodtak Jeruzsálemben, az ég alatt minden népből. Amikor ez a zűgás lámadt, nagy tömeg verődött össze. Nagy volt a megdöbbenés, mert mindenki a saját nyelvén hallotta amit beszéltek."*⁸

Nem csoda hát, hogy jó aradi magyarjaink is saját nyelvükön, magyarul hallják, élik s teszik valósággá Jézus tanítását. Ne riasszon meg bennünket, ha ez a hit néha többé, kevésbé eltér a nagyegyházi gyakorlattól, az általunk elfogadott és megszokott vallási élet-től. Inkább csodálkozunk rá annak a szinte hihetetlen ténynek a vallás és kultúrtörténeti jelentőségére, hogy népi vallásosságunk a mai napig hordoz ósvallási elemeket.

"Felhágék egy nagy hegyre..."

Néprajzi gyűjtéseink során igen sok olyan adattal találkoztunk, ami nem tartozik az adott kutatási terület fő irányába, de érdekes mivolta miatt megőrzésre, lejegyzésre méltónak találtuk. Így gyűlt össze az a kisebb dossziéra való adat, amit most ismertetni kívánunk. Hitünk szerint az alábbi szövegekben megjelenő szituáció népünk műveltségének és hitvilágának olyan területére enged bepillantást, amely ez idáig ismeretlen volt számunkra. Ez a terület lehet, hogy csak általánosan az ősi gondolkodásmód és képzetvilág megnyilvánulása, de az sem kizárt, hogy egy régi rítus a népi emlékezet által megőrzött szövegekben fennmaradt emléke.

Most következzen az a népdal, amely erre a kérdéskörre irányította figyelmünket. A népdalra a magyar nyelvterület legkeletibb és egyben legarchaikusabb területén a moldvai magyarok között, a Románvásár közelében lévő Kelgyeszten bukkantunk. Olyan vidéken, ahol mára igazzá vált Zajzoni Rab István látnoki erejű versének megállapítása: „Már minálunk a magyar szó, ritka mint a fehér holló...”

*"Felkiszülék fejrbe,
Fejr galamb kippibe,
Felkiszülék fejrbe,
Fejr galamb kippibe,*

*Kihágék e' nagy hegyre,
Benezik e' lútüre,
Benezik e' lútüre,
Szeretóm elejibe.*

*Fínyesz kard a kezibe,
Fínyesz kard a kezibe,
Fínyesz kard a kezibe,
Zöld ikon a mellibe.*

*Beülék e -zölíbe,
Szuttogék e filibe,
Beülék e -zölíbe,
Szuttogék e filibe,*

*Sipke bokor levedszik,
-zEn szeretóm heveredzik,
Sipke bokor levedszik,
-zEn szeretóm heveredzik."*

A dal kezdetben pusztán azért volt ránk lelkesítő hatással mert az 1930-as években gyűjtötte ezen a vidéken egy változatát Balla Péter kiváló népzenekutatónk, aki Lükő Gábor inspirálására kereste föl a moldvai magyarokat. Azért is nagy jelentőségű népdalunk mai előfordulása, hiszen az adatközlő épp Balla gyűjtésének idején született, olyan közegben ahol a magyar szó mára teljesen elhalkult. A Balla által még gyűjtőpontként jegyzett Steckófalván és Jugánban mára senki sem tud magyarul, esetleg egy-egy öregasszony. A nyelvi helyzetet már több mint hat évtizeddel ezelőtt Balla így jellemzi: *"Katolikus vallásukat nagyrészt ma is tartják, amikor már a magyar nyelvet lassan-lassan elfelejtik. Még egy szót sem tudnak magyarul, akkor is "ungur"-nak nevezik magukat, és az őket körülvevő népek is magyarnak nevezik őket."* No de nézzük a Balla Péter által Jugánban lejegyzett népdalunkat:

*"Felhágék egy nagy hegyre,
Benezék a lejtőre,
Szeretóm eleibe,
Fehér inget felveve.*

*Fehér kalap a fejibe,
Fehér kalap a fejibe,
En egy Uram teremtóm,
Bezzeg beteg szeretóm.*

*Pánkot süték nem evék,
Pánkot süték nem evék,
Se bort hozék, nem ivék,
Kenyért hozék nem evék.*

*En Istenkém, gyógyítsd meg,
En Istenkém, gyógyítsd meg,
Félórában nyugoszd meg,
Félórában nyugoszd meg."*¹⁰

Vegyük sorra azokat a jegyeket, amelyek e két népdalban megegyeznek.

1. Különösen fontos szerepet kap bennük a hegyre történő kimenés, „kihágás”
2. Ugyanilyen jelentősége van a völgybe való betekintésnek is.
3. Mindkettő szerelmes dal, tehát párválasztással kapcsolatos.
4. Példáinkban különös jelentőséggel bír a fehér ruha.

Az itt felsorolt négy jellemző tulajdonságra még visszatérünk, de most nézzünk további párhuzamokat. Szembeötlően sok a hasonló képpel induló archaikus imádság is, épp itt, a moldvai magyarok körében. Erdélyi Zsuzsanna 1970 óta egy Moldvából származó imádság kezdősorát választotta az archaikus imádságot folklorisztikai

kategóriává emelő könyve című. Az imádság, — amelyet a moldvai Diószénből Szárásra települt csángó-magyarok egy jeles hagyományörzőjétől, az 1906-ban született Benke Jánosné Benedek Rozáliától gyűjtött Erdélyi Zsuzsanna —, így kezdődik:

*"Hegyet hágék,
Lőtőt lépék,
Kő kápolnicskát láték,
Bellől arannyas
Küel irgalmas
Szent Világ Úrjézus benne lakik vala."*¹¹

Most pedig nézzünk egy másik szöveget, amely szintén déli-csángó környezetből való. 1994. május 22-én bukkantunk rá a Bákó városa közelében lévő Újfaluban. (Ma Nicolae Bălcescu) Az 1936-ban született Dobos Magda így imádkozik:

*"Ma péntek, annak a napja,
Ki kényyán eszik esze,
Kinek lefolyódott e áldott szent viére,
Hegyet, hegyet hágék,
Létét, létét szállék,
Ott vala egy kalalasz tolmecska,
Abba' vala mi urunk Jézusz Krisztosz,
Szent székibe lilvel,
Szent haja leeresztve,
Szent könyvei elcsordulva,
Menen ott elé Szent Lukács evangyélisz,
Kérdi: mért szírsz, mért szírsz,
Mi urunk Jézusz Krisztosz,
Hogy ne szírsz, keszerédjek,
zÉn magosz keresztfámat kell felhígyem a Kálváriára,
Kétoldalt ott felfeszíccenek,
Ki ezt elmongya háromszor e napba,
Annak a zlszten megbocásza a bűnnyeit."*¹²

Az utóbbi, nyilvánvalóan töredékes szövegünkben kitűnik, hogy a hegyre hágásnak, és a hozzá kapcsolódó lőtő lépésnek nagy jelentősége van a hagyományos gondolkodásban. Aki ezt a nem minden napi szakrális utat meg tudja tenni részese lesz a megváltás misztériumának. Népünkél ez természetesen keresztény tudattartalomhoz kötődik. De maga a szakrális cselekedet a kereszténység megelőző időkből ered. Erdélyi Zsuzsanna is fölfigyelt erre, mikor egy igen távoli, de kétségtelenül jogos analógiát közöl idézett könyvének 354. oldalán:

"Az imádság kezdő sorai önkéntelenül is a szojot sámán-éneket juttatják eszünkbe, főleg, ha azt négyes szótagszámúnak vesszük:

*lakottam föld, szülöttem föld
A Nagy-harvas a Szív-harvas
fölmegyek rá, földhágok rá,
szellemtanya szellemtanya...
zúg a botom zsenge fenyő..."*¹³

Láthatjuk milyen messzire visz bennünket az Erdélyi Zsuzsanna által fövetett analógia. Azonban azt a nagyon karakteres különbséget meg kell jegyeznünk, hogy a szojot sámán-énekekben csak a földhágásról, tehát szakrális cselekedetünknek csak a feléről van szó! Íme itt is kirajzolódik László Gyula mély igazsága, amit ő maga élete egyik utolsó kiváló művében így fogalmaz meg: *"A magyar néprajz és ősvalláskutatás feledhetetlen alakja volt Diószegi Vilmos. Olyan sámangyűjteményt hozott létre, amely páratlan a világon. Ő fogalmazta meg legvilágosabban, hogy a magyar táltos közvetlen utódja lenne a szibériai sámánoknak. Valóban van néhány közös vonásuk (jelesleges csonttal való születés, bika alakban égi küzdelem s néhány jelentéktelen jelenség), de sokkal nagyobbak a különbségek (a táltos nem emelkedik az ég különböző rétegeibe, a táltos nem éjszaka végzi a varázslatát, a táltos nem gyógyít stb.)."*¹⁴

A táltos és a sámán alakjának különbségeit e sorok írója a Magyar Fórum 1996. december 12-i számában részletesebben összefoglalta. Az írás végső következtetésével egybehangzólag elmondhatjuk, hogy aki ma népünk ősvallását a samanizmusból próbálja levezetni a részlegességből, a másodlagosságból törekszik származtatni az eredetét. Az analógiák számbavétele — mint az itt idézett példa is bizonyítja —, nagyon fontos, de a folyamatokat, történeti, néprajzi, műveltségbeli mozgásokat nem fordíthatjuk meg.

De térjünk vissza eredeti gondolatunkhoz, "Felhágék egy nagy hegyre, benezék a lejtőre..." kérdésköréhez. Az énekekről megfogalmazott négy pontból álló jellemzésünknek csupán az első része igaz az itt közölt imádságokra is. Tehát különösen fontos szerepet kap az imádságokban is a hegyre történő kimenés, "kihágás". A korábban megfogalmazott kettes pontunk módosul, a betekintés, benézés helyén a bejárás, azaz a "lőtőt lépék" illetve a "létét, létét szállék" szerepel. A harmadik, a párválasztás, szerelmi kapcsolat gondolat helyét egy transzcendens élmény, a krisztusi szenvedéstörténet szemlélődő megélése helyettesíti. Az öltözet, amit népdalainkban a négyes ponttal jelöltünk, itt említést sem kap, helyette a záróformula üdvösség-ígérete jelenik meg. Imáink legfontosabb jegyeit tehát így foglalhatjuk össze:

1. Itt is fontos szerepet kap a hegyre történő kimenés, "kihágás"
 2. Nagy jelentősége van a völgybe való lépésnek is, tehát a mozgás kétirányú.
 3. A hegyre hágás, lőtő lépés eredményeként a krisztusi szenvedéstörténet szemlélődő megélésében részesül az imádság végzője.
 4. Az ima hatására az imádkozó az örök üdvösség reményét nyeri el.
- Arra, hogy mit is találunk a hegyre hágás, lőtő lépés eredményeként megtalált

helyen s egyáltalán mi is az a megtalált hely, újabb analógiák bevonásával tudhatjuk meg a választ.

*"Barassóba kinőtt egy jegenye fácska,
Annak van, annak van harminchárom ága,
Egyik ága hajlik, ki Magyarországra,
Másik ága hajlik kincses Kolozsvárra,
Harmad ága hajlik bé nagy Módurába..."¹⁵*

Énekli egy a moldvai Gajcsána-Magyarfaluból Egyházaskozárra települt parasztasszony, Petrics Istvánné Csobán Anna. Amellett, hogy az énekben a világ köldökén – Barassóban nőtt egy égig érő, a Kárpát-medencét átfogó jegenyefa –, jellegzetes szemléletet tükröz az is, hogy a keleti Moldova befelé, a hozzá képest nyugati Magyarország kifelé van.

Az égig érő fa meséje az egész magyar nyelvterületen ismert. Bosnyák Sándor szerint hatvannégy változatát gyűjtötték eddig össze.¹⁶ Az ég köldökét a föld köldökével összekötő fa a világ tengelye. Ágai között lakik a Nap és a Hold. Az égig érő fa egyben létra is, amin fölhangva a testi szemeink elől elzárt valóságot pillanthatjuk meg. Ez a fa keresztény magyarságunknál az Úrjézus keresztje.

*"Zsengitük a menyországban,
Kigyúlnek e szent angyalak,
A szent templuhoz,
Kihallgasszák e szent misztét,
Felhágnak e Kálvária hegyre,
Ott uljan gyümölcűsz fára feltalálnak,
A Krisztusz urunk vérével felvirágozzal,
Bémenen a Krisztusz urunk a Gecemány kertbe,
Felfogva szent kezeivel,
Leeresztve szent hajával,
Odamenen e szíp Szűz Mária isz kérdi:
Mért ülsz uljan szumurudon Szent Fiam,
Hod ne üljek Szent Anyám,
Amikor nekem a sűf iduk üzenetet küldtek,
Hogy engemet asszűpénteken elfognak,
Fakeresztre felfeszítnek,
Lábaimba, kezeimbe vaskirulukat béütnek,
Fejembe sipkekoronát béborítanak,
Vászkesztyűkvel elszaggasszák az ién testemet,
Karbaszakval elkarbaszolnak,
E tevereikvel elszabdálnak,
E bidesz nyálikval letöpdöszenek,*

*Nagyund elsűfolkodnak engemend Szent Anyám,
Vidd el ezt a két három igémet zÁdámmak fiaihoz,
Aki elmondja ez imádságot,
Őszte lefektébe', regvel félkeleiben,
Az megszabaduljon, mint a mai született buba.*

*Ámen.*¹⁷

A hagyományos magyar világszemléletben olyan fontos az eget a földdel összekötő fa, hogy még a címerünkbe is bekerült, a világhegy-hármashalmon álló világfa-ketős kereszt.¹⁸ Régi királyaink címere ez. A király pedig mint a pusztinai Szent István énekből tudjuk "hazánk fő oszlopa". Legalább is régi nagy királyaink azok voltak!

Nem csak a világnak van fája, hanem az embernek is. *"Inaktelkén, amikor a lány megszületett, a gazda a kapu sarkához egy fát ültetett, amely 18-20 év alatt magasra megnőtt. Ez volt a lány menyasszony fája, amelynek ágait lakodalomkor a lányos ház vendégei levagdosták, és tetejébe egy zsebkendőbe marhaszemet, aprópénzt tettek."*¹⁹

Mindenkinek van tehát saját fája is. Ez az élete-fája, az életfa. Ha ez zöld, viruló, boldog az élet. Ha az élet rosszra fordul a fa is száradásnak indul. *"Kiszáradt az én örömem zöld fája"* – adta önéletírásának címéül a széki íróasszony, Győri Kali néni.

A bogdánfalviak emlékezete szerint Szent László király *"üdőjébe"* a magyar határ az Asszúszeret martján volt. Itt, a folyóparton ültetett egy fát a szent király. Ez szépen növekedett s zöldült egészen Mátyás király idejéig. Mikor Magyarország sorsa rosszra fordult a fa is pusztulásnak, száradásnak indult. *"Még moszt isz megran, de kiasszott..."*²⁰

A hagyományos magyar gondolkodásban tehát minden embernek, de a közösségeknek, nemzeteknek is van fája. Ez a fa az Úrjézus keresztjében lett egyetemes érvényű. A magyar hagyomány azonban a keresztet nem csak véres kínzóeszköznek tekinti, hanem szépen zöldellő gyümölcsfának, ami vérrel virágozik, szentlélekkel gyümölcsozik. Ezt a fát láthatja meg a hegyet hágó, lőtöt lépő földi halandó.

Ismét szemügyre véve az idézett népdalokat és imádságokat megállapíthatjuk, hogy esetünkben is megnyilvánul népünk analógiás gondolkodásának az a sajátossága, amely az emberi élet fordulót, a születést, a párvalasztást és a házasságkötést valamint a halált egy rendbe utalja. Ne feledjük, lakodalmass szokásaink tele vannak arra való utalással, hogy a férjhez menő, tehát nemzetséget, családot váltó leány régi éneje meghal, tehát el is kell siratni, és asszonyként, immár egy másik közösség avatott tagjaként újjászületik. A párvalasztás misztériumának máig tisztázatlan, de mindenképpen igen ősi és nagy jelentőségű mozzanata a hegyre hágás és völgybe tekintés. A további kutatásnak ebben az ügyben komolyabban meg kell vizsgálnia a Kárpát-medence, jórészt nemzetiségi vidéken megmaradt leányvásárait, amelyek az esetek többségében magyar gyökerekkel rendelkeznek.

A másik vonulat, amelyet esetünkben imádságaink szemléltetnek a megváltás és isteni kegyelem irányába tereli figyelmünket. Olyan mélyen rejtőzik ez a kép a magyar közgondolkodásban, hogy még a nemzethalál vízióját fölvető Kölcsey Ferenc is él vele nemzeti imánkban, a Himnuszban:

*"Bújt az üldözött, s felé
Kard nyúlt barlangjában,
Szertenézett s nem lelé
Honját a hazában;
Bércre hág és völgybe száll,
Bú s kétség mellette,
Vérözön lábainál
S lángtenger felette."*

Mi és milyen lehetett az a szakrális cselekedet, melynek emlékét csodálatos módon ősi imádságaink őrizték meg? Ki is végezte azt? Kinek a tiszteletére? Az itt föl-sorakoztatott kérdéseinkre, valamint a cikkünkben fölmerült összes problémára a választ a bihari pásztorok emlékezete s — ami még megdöbbentőbb —, gyakorlata adja meg. A Béli-havasok lábánál fekvő sík puszták népének szédítően ősi hagyományát a pásztorfejedelem Sinka István egyik első verséből ismerhetjük meg, amelyet 1928-ban vetett papírra²¹.

Napimádó

*"Állok fenn a hegyen
s bámulom
a hajnal tündöklő zászlaját,
a győzelmes, piros fényt,
ezt a száz ágra hasadó, roppant vérszín rubint.
És a sárga
köveket alattam oltárrá szentelem.
Mert pap vagyok én ma, hű aranysarujú,
napimádó táltos, aki
hószín palástomból a szívem
kitakarom s a mellemből a hegyre
vért csapolok a szent,
felkelő nap elé:
az én népemért ... Csudát.
csorgatok ma a fényes arcú napra:
őseim énekét és vert ezüst kehelyből
az aratók szent dalát*

*tömjénezem felé.
És itt maradok az
ígéret szarvág, itt fenn a hegytetőn.
Mert jaj,
remegve csókol a szerelmes lányajak
és az anyák
mellére cseppentett
élet méze kihül; a fák
meddően zöldülnek ki
az én véreim földjén
s a barázdán besüpped
a remény kovásza, ó!
S amig meglengetem
Hószín palástomat
s a roppant kövekre forró vért locsolok, -- a
felkelő nap fénye,
mint égi kegy szétterül
rügyek pattannak szét és
zengő akkordokkal bűg a forrás orgonája:
a legtisztább zsoltár.
S a kőmáglyán
vakítón az ígéret fellobog.
Aranysarumat ekkor
felcsatolom és
indulok a hegyről le a
véreimhez
és viszek
a lányajkakra
lángerejű csókot,
az anyák mellére forró,
édes tejet, a fák
rostjaiba
gyümölcstermő erőt,
és viszek
az én véreim földjére
a bronzkarú aratóknak
millió, fénylő, tengernyi búzakalászt."*

¹Harangozó Imre: "Anyám, anyám szép Szűz Máriám..." Lásd az 2-es számú szöveget. Ipolyi Arnold Népfőiskola Újkigyós 1992

²Daczó Árpád: A gyimesi Babba Mária; Népismereti Dolgozatok, 1980. Kriterion Könyvkiadó Bukarest.

³Márki Sándor: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. I-II. (1895) 52 old.

⁴Harangozó Imre gyűjtése. adatközlő: Dani Margit sz.: 1925. Kisiratos, Arad m. gy.: 1997. III. 27.

⁵Harangozó Imre gyűjtése. adatközlő: Medve Anna sz.: 1931. Torna, Arad m. gy.: 1995. VI. 17.

⁶Harangozó Imre gyűjtése. adatközlő: Dani Margit sz.: 1925. Kisiratos, Arad m. gy.: 1997. III. 27.

⁷Hozsanna! Szent István Társulat; Bp. é.n. Volly István: 101 Mária-ének (1948)

⁸APCSEL 2. 5-6.

⁹Harangozó Imre gyűjtése. adatközlő: Keláru Ludovikné Keláru Agata, szül.: 1933. Kelgyeszt gyűjtés: 1997. X. 25.

¹⁰Az idézet és a népdal megtalálható Balla Péter A magyar népdal kis tükre c. könyvében Magyar Élet Kiadása é.n.

¹¹A kiemelés tőlünk. Megtalálható Erdélyi Zsuzsanna Hegyet hágek, lőtől lépék c. könyvében a 353. oldalon. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1976.

¹²Harangozó Imre: "Krisztusz háze arangyos..." Lásd az 57-es számú szöveget. Ipolyi Arnold Népfőiskola Újkigyós 1998

¹³Díószegi Vilmos.: Sámánok nyomában 1960. Bp. 201.o."

¹⁴László Gyula: A honfoglaló magyarok 61. old. Corvina 1996.

¹⁵Csekéné Altrichter Judit: Egy csángó nótáfa életútja és kedvenc dalai; Petrics Istvánné Csobán Anna szül.: 1925. Szakdolgozat /kézirat/ Eger 1988. 5-ös számú ének.

¹⁶Bosnyák Sándor: Égbe vivő út Örökség 1991.1. szám.

¹⁷Szászka Erdős Péter, szül.: 1918. Szabófalva, gyűjtés: 1992. október 24. Harangozó Imre: "Krisztusz háze arangyos..." Lásd az 88-as számú szöveget. Ipolyi Arnold Népfőiskola Újkigyós 1998

¹⁸László Dúcz László: A közöttünk élő turulmadár Lakitelek 1993

¹⁹Vasas Samu: Népi jelvilág Kalotaszegen Bp. 1994.

²⁰Harangozó Imre gyűjtése. adatközlő: Petrás Mihályné Andor Katalin Bogdánfalva, szül.: 1916. gyűjtés: 1994. VIII. 19.

²¹Sinka István: Himnuszok Kelet kapujában; Kiadja a Szeghalmi Ref. Péter András Reál gimnázium, 1933.

FÓRIKA ÉVA

A "CSODASZARVASTÓL" A "CSODAFIÚ-SZARVASIG"

A Csodaszarvas és a Csodafiú-szarvas két nagy jelentőségű ősi szimbóluma kultúránknak. Éppen szimbólum mivoltuk miatt jelentőségük soha nem meríthető ki teljesen, a különböző irányú kutatások új és új rétegeit fejtik meg jelentésüknek. Ezért bátorodom én is e témához nyúlni, méghozzá az archaikus világképbe való illesztésük szándékával.

Némely szerző e két mitikus képet egy kalap alá veszi olykor, de ez csak felületes szemlélődés, vizsgálódás eredménye lehet, mert a *fiú* szócska nem hanyagolható el, sőt lényeges információkat hordoz.

A Csodaszarvas eredetmondánkban bukkan fel, a Csodafiú-szarvas pedig regős énekeinkben jelenik meg. Nagyon fontos dologra mutat rá az a tény, hogy még irodalmilag is ennyire különböző két műfajban, melyek szerepük szerint a közösség életének teljesen más mozzanatahoz kapcsolódnak, két ennyire hasonló hangzású és képi megjelenítésű szimbólum található; bizonyítja ugyanis, hogy mögöttük egységes szerves világkép áll. Ez természetes, hiszen e szimbólumok az archaikus szemlélet nyomait képviselik kultúránkban.

Az archaikus gondolkodás, szemlélet abban tér el a pusztán racionális gondolkodástól, hogy – mai szóval élve – holisztikus. Saint Martin szavait idézve: "Minden értelem magában tartja az összes többi." Ha ezt a kiinduló pontot nagyon komolyan vesszük, akkor részeredményeink kritériumát ezzel meg is találtuk.

Az egzaktásra törekvő tudományosságtól látszólag ugyan eltávolodunk, ha az emberi tudat ilyen talányos elemeit vizsgáljuk, de lehet, hogy meggyőződünk arról, hogy "egzaktság csak univerzális, szintetikus látásból fakad," és "...a mítosz képei egzaktak." – amint ezt Hamvas Béla a "Scientia sacra I." (Média kiadó, 1995, Szentendre) című könyvében már kinyilatkoztat. (82. oldal)

A képi nyelv helyes értelmezése érdekében még idézek néhány gondolatot ugyanabból a forrásból: "Első a kép, amely az ember *egészét* megragadja, s csak azután következik az érzélem, gondolat, hangulat." – "A mítosz pontosan tudja, hogy a nyelvi megnyilatkozás egyetlen lehetősége a kivetítés." (161. oldal)

Hamvas Bélától megtanulhatjuk, hogy a mítosz a képi megnyilatkozásban mindig a mögötte levő ideát, a gondolati valóságot, vagyis az örökérvényű igazságot mutatja meg.

Tehát e két gyönyörű szavunk, hogy: Csodaszarvas és Csodafiú-szarvas nem egyszerű fogalmak, melyek absztrakció útján keletkeztek az erdei állatunkról és a csodákról szerzett tapasztalatok összegezeként, párlataként, hanem belső,

mitikus képek pontos kivetítései, melyek *érzékefeletti észlelés* nyomait viselik. Ezek a szavak ugyanis "természetfölötti beszéd" szavai.

Tudjuk, hogy a szarvas, talán a Csodaszarvas is előfordul más népeik mondáiban, népművészeti munkáiban is mint motívum. Univerzális jellege keletkezésének körülményeiből adódik, mégis, számunkra szinte nemzeti ereklje, éppen azért, hogy *eredetmondánkban* bukkan fel. A vadászatra induló Hunor és Magor előtt egy *űnő* képében jelenik meg a Csodaszarvas, és ettől a találkozástól fordulat áll be az ikrek sorsába.

A Csodaszarvasról szóló eredetmondánkat Kézai Simon, Kun László krónikása jegyezte le; az ő koráig viszont a szájhagyomány őrizte meg számunkra.

E konzerváló ösztön mögött ott kell lennie a hitnek és a tudásnak, amely az eredetmonda jelentőségére vonatkozik, éspedig az, hogy a történelmi egzisztencia kezdetének meghatározó jelentősége, jelentése van a történelmi sors szempontjából. Szerves része ez az archaikus világképnek. Minden néprajzi kutatás tud arról, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak a hagyományban a kezdet pillanatának. Ennek, legyen az egy gyermek születése, szántás vagy éppen háború, sorsa, eredménye, kimenetele messzemenően függ a kezdet pillanatának milyenségétől. Nyilvánvaló ezek után, hogy egy népnek a történelmi sorsa történelmi egzisztenciájának kezdeti pillanatától függ; mert az útját determináló erők a kezdetől adva vannak. Ezért is érzik olyan fontosnak az archaikus gondolkodásban élő népek, hogy őrizték, ápolják eredetmítoszukat.

A kezdet minőségét különböző jelekből olvassák ki, hiszen számukra a dolgokban megnyilvánuló analógia nyilvánvaló és valóságos. Újra Hamvas Bélát idézem: "Az archaikus emberiség az analógias logika szerint gondolkodott. A hagyományban a gondolkodás alapművelete a megfelelésnek felismerése." (Scientia sacra I.)

Leggyakoribb, hogy a kezdet minőségét a csillagos égről olvassák le, mert ahogy Hermes Triszmegisztoz kinyilatkozta: "Ami fent van, az megfelel annak, ami lent van, és ami lent van az megfelel annak ami fent van."

Az égi jelekből való olvasás azonban a beavatottak tudása volt. "A beavatás — olvasuk a Scientia sacra-ban — nem földi, emberi, természeti tudás, hanem *érzékefeletti világosság*, az élet értelméről szóló tanítás." (139 oldal) A beavatottak, mágusok, varázslók, sámánok, vagy papok, legfőbb feladataihoz tartozott a kezdetekről szóló tudás ébrentartása a közösségben, mert ez a bölcsesség adott értelmet a mindennapi létnek.

Mircea Eliade a "Mituri, vise și mistere" című könyvében (Univers enciclopedic București, 1998) kiemeli, hogy minden természeti, tehát archaikusan gondolkodó nép között a beavatott legfőbb feladatai közé tartozik az eredetmítosz ébrentartása, a közösségi rítusok által. Idézem, saját fordításomban: "Az archaikus ember léte végeredményben örökös ismétlése az idők kezdetén észlelt példaértékű mintáknak — egész rituális életük a kozmogónia függvénye." (203. oldal)

Ebből az összehasonlításból eredő néprajzi adatból az is következik, hogy a mi eredetmítoszunk is modell értékű, tartalmaznia kell népünk küldetését, sorsának magasabbrendű értelmét, tehát a nép sorsában életre keltett és megvalósuló isteni erőket. A mitikus szimbólumban megjelenített modell — a kozmoszban éppen aktualizálódó erőket megszemélyesített formában jeleníti meg, az archaikus közlés törvénye, rendje szerint. Ez a forma tulajdonképpen beleillik a középkor történelmi jellegű munkáiba is, mint amilyen Kézai Simon Krónikája, mert ebben a korban az volt a történetírás egyik célja, hogy modellt nyújtson. Így ír erről Mircea Eliade az előbb említett könyvében: "Herodotosz, akárcsak Titus Livius, vagy a Reneszánsz történészei éppen azért írták a történelmet, hogy megőrizték és továbbadják a *követendő példákat*, és nem az emberiség kalandjainak a kimerítő ismerete volt a céljuk." (54. oldal) Talán éppen ennek a szemléletnek az eredményeképpen került eredetmondánk a krónikába, és ennek jelentősége van.

Az eredetmondánknak utóbb előkerült még két változata a Tarihi Üngürösz nevű török eredetű forrásból. Ha a cselekménysor részleteiben van is némi kevés eltérés, a változatlan elemekre az összehasonlításból fény derül, és valószínűleg éppen ezek a legősibb motívumok:

1. az ikrek (Hunor és Magor);
2. az előttük felbukkanó csodaszarvas, mely fordulatot jelent a sorsukban.

E motívumok értelmezése, a már kifejtett okból, a csillagos ég kutatásával közelíthető meg leginkább. Ezzel kimerítően foglalkozott Benedek Marcell, kinek végkövetkeztetéseit röviden összefoglalva közlöm (Bödöki Zsigmond nyomán, "Harmatlegelő" — Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1992): A csillagos ég napi körbefordulása pontosan "leképezi" a legendában levő vadászat szereplőit és a vadászatnak megfelelő az alakok mozgása is (7. fejezet). Ez kétségtől jelentős megfigyelés, de két okból nem elégíti ki:

- 1: — a vadászatban először a szarvas jelenik meg, és csak utána az ikrek, a vadászok, míg a mondatban ez pont fordítva van;
- 2: — a körbefordulásból adódó égi kép mindennapos ismétlése pont azt az egyedi jelleget, *egyszeri minőséget* nélkülözi ami értelmet ad, közösségi szempontból, az eredetmondának.

Szerintem e két állandó motívumban a zodiákus képeit jeleníti meg a mítosz. Hunor és Magor, a testvérpár azonosítása az Ikrek csillagképpel nyilvánvaló, sőt a zodiákusi vonatkozás egyik bizonyítéka. A nehézséget a Csodaszarvas jelenti, amely *űnő* képében bukkan fel. Nyilvánvaló, hogy egy szomszédos zodiákust jelent, hiszen találkozásról van szó, és az élet megváltozásáról a találkozás következményeképpen. A fejtegetéshez még egyszer fontosnak tartom felidézni, hogy a szimbólumok képei *ideákat*, vagyis *örök igazságokat "láttatnak"* velünk. A zodiákus jegyei ezen belül, a létezés körének tizenkét fele megnyilvánulását foglalják mindig *egyetlen találó szóképbe*, szimbólumba.

Az Ikrek csillagkép a Rák és a Bika között található a zodiákus körén. Az évi (tehát balról jobbra) irány szerint az Ikrek után a Rák következik. Nyilván ez idegen a Csodaszarvas-ünő képi jelentéstől. A jobbról-balra irány, mely önmagában is fontos, a Bika csillagképbe vezet át. Erről, minden ellenvetés ellenére is, annyit mindjárt kimondhatunk, hogy legalább is "szarvas" állat jele. Köztudomású egyébként, hogy a "szarvas" szavunk eredeti jelentése a pont ennyi: állat, melynek szarva van. Lehetséges, hogy szakrális jellegénél fogva az állat valódi neve tabu volt. Mégis fontosabbnak látom, hogy a jelképet *mint újat* közelítsük meg, mert így eljuthatunk ahhoz a jelentéshez is, mely a közösségnek fontos volt. Így ír a Bika csillagjegyről Elizabeth Haich "Beavatás" című könyvében (E. Haich: Einweihung. Goldmann Verlag), az egyiptomi misztériumok tanításai kapcsán: "A Bika – isten földi arcához tartozó kép. Kisugárzása azzal a képességgel ruházza fel a földet, amely lehetővé teszi, hogy az élet (a szellem) tüzes erejét magába fogadja. A Bika ébreszti fel a női lényeket képviselő anyagban a fogantatás képességét." (290. oldal)

Így ír a bika szimbólumáról David Fontana "A szimbólumok titkos világa" című könyvében (Tercium Kiadó Bp.): "Ám a bika szimbóluma valójában nem is olyan egyértelmű. Szarvának holdsarló alakja miatt különösen a Földközi-tenger partvidéken és a Közel-Keleten inkább a Holdhoz, mintsem a Naphoz kapcsolják, és így jelentése ezzel függ össze. A rómaiak például *Vénuszt* (!) jelölték vele. Az ökörnek ...a bikához hasonló szimbolikája van." (92. oldal)

Ha a Bika jelölheti Vénuszt, nem lehet kifogásolni a Vénusz-jelleg és az ünő (csodaszarvas-ünő) nőstény, befogadó jellege közötti megfeleltetést sem. Arról van szó tehát, hogy a befogadó erők, a *termékenység jelei* kezdenek hatni az univerzumban. Ezt észlelték érzékfeletti észlelésben, látásban, a beavatottak és közvetítették a mitikus szimbólum szarvasünő képében, vagy mások a Bika jelkép segítségével. A további összefüggések is erősítik ezt az állítást.

Figyeljük most az Ikrek – Bika, avagy a mi esetünkben az Ikrek – szarvasünő sor irányát. Ez a precessziós, jobbról-balra irány, a Világév, Világhónapjainak iránya, mely a tavaszpont eltolódásából rajzolódik ki 26 000 év alatt az égen. A nagy Napciklusról van tehát szó. A Nap mindig felerősíti azt a csillagképet, amellyel fedésben áll, különösen a tavaszpont csillagképeinek erejét. Megfigyelték, hogy az Istenábrázolások, a korszakokban uralkodó eszmék és a tavaszpont csillagképe között szoros összefüggés van. A fő csillagkép mellett mindig szerephez jut a szemben levő csillagkép is, amely a kozmikus mellékerő hatását jeleníti meg. Például: az óegyiptomi kultúra virágkorának idején a tavaszpont a Bika csillagképében van, ennek párja kettős jegy: Skorpió-Sas. A földi atmoszférában megnyilvánuló istenséget a beavatottak Ápisz, az isteni bika képében ábrázolják. Kiegészítője a földön kúszó kígyó (vagy *skorpió*), illetve a már isteni önvaló tudatára ébredt *sasfejtű* Hórusz. A bika párja tehát a Sas (az átlényegült Skorpió), az *egyetlen madara* a zodiákus állatjegyeinek. Ezek együtthatása törvényszerű.

Érdekes, de most már világos, hogy nem véletlen, hogy a másik "csoda" állata a másik eredetmondánknak (Emese álma) a turul *madár*! Bobula Ida szerint a "tur" jelentése sumér nyelven: kisebbik, mellék (fény, erő). A szláv nyelvekben a tur éppen bikát jelent. A bika párja, a mellékerő, a turul sas képében jelenik meg tehát. Ebben a páros összefüggésben is behelyettesíthetjük a bikát a szarvassal, mert a szarvas és a madár összetartozására nagyon sok nyelvi bizonyíték van. Erre Bődöki Zsigmond utal a "Harmatlegelő" című könyvében. A szláv JELENI, az örmény ELN, a görög ELAFON, a gall ELAIN szavak mögött, melyek szarvast jelentenek, érzékelhető a rokonság a hol szarvas, hol madár képben megjelenő tündéristennők megnevezésével: ILINDA, ILONA, HELEN, GVEDOLIN stb.

A kezdet erőinek ez a párosa nagyon sok mindenre magyarázatot ad. Minden magyar kezdet ugyanis ezeknek a jegyében áll, a kozmogónia törvényszerű ismétlődése okán. Ez így is van az alábbi példáinkban is:

Az örökre érvényes kezdetnek az ereje hat például akkor is, mikor a magyarok között a jövőendő táltos fő próbaként a bikáival kell megküzdjön, miközben maga mintegy bikává lesz. Erről a próbáról Ipolyi Arnold tudósít a "Magyar mitológia" című művében. Ebben a példában láthatjuk, hogy a beavatás során a táltosnak azonosulnia kell a népe sorsát determináló sorserőikkel.

Ott találjuk a bikát a regös énekeinkben is, melyek az évkezdés rítusához kapcsolódnak. Sebestyén Gyulától kezdve minden elemzés kimutatja, hogy a rítusban szereplő alakok közül egyik legfontosabb a bika, máshol az ökör (a testiség hangsúlyozása folytán), mely a "régí törvény" szerint jelenik meg! A bikának ezt a fontos "régí törvény" szerinti szerepét nem tudták még értelmezni az eddigi elemzések. Szerintem a regölésben, mint évkezdő rítusban újraéli a közösség a kozmogóniát: *a káoszt* "amott kerekedik egy fekete felhő", majd az *artikulálódás kezdeteit*, melyet az *évi Napciklusban* a Csodafiú-szarvas képe fejez ki, a *bika* társaságában.

A Csodafiú-szarvas jelentése tovább árnyalódik, ha figyelembe vesszük, hogy az eredetmondánkban megjelenő csodaszarvas, ünő képében már egy leszűkített jelentéssel rendelkezik, pontosan a kezdet jellegének meghatározása végett. A ha-gyományban (sumér) él egy felfogás, miszerint a szarvas viszi körbe a Napot a nagy pályáján. Jelenti tehát azt a lelkerőt (dharma) mely a VILÁGÉV körén, mondjuk az üdvtér utján, az egyetemes lelket mozgatja. Ennek az egyenes leszármazottja, a Csodafiú-szarvas, melynek így vonatkozásai lehetnek az emberi, az egyedi lélekhez; mely lényege szerint az egyetemessel azonos.

Az eredetmonda szimbólumainak a precessziós ciklushoz való tartozásuk nagyon jelentős információt kódol még. Megadja ugyanis a nép történeti létének kezdetét, mely szerintem, *tudati szinten* választja el a népességet és a népet. Ez a kezdet az Ikrek és a Bika Világhónapok találkozáspontjára esik. Eltelt azóta három Világhónap: a Bika, a Kos és a Hal, most vagyunk a Vízöntő határán. Ez 3 x 2160 földi év, tehát közel hat és félezer év!!!

Jó lenne végre meghallani a Csodaszarvas üzenetét!

A történelmi létünket meghatározó mellékág a Turulmadár, a Turul-SAS tehát az isteni önvaló tudatára ébredt, szárnyaló lélek képe! Szerintem azért álmában termékenyíti meg Emesét, mert a fizikai földi valóságban már régi új erők hatottak Álmos születése idején, de a mi sorsunkat mindig az említett erőpáros determinálja.

Mi tehát a magyarság sorsa, *karmája* ezen erők tükrében?

Nyilván, akárcsak az egyéni ember esetében, éppen az a feladat, amit a leginkább nehezebbre esik valóra váltani.

Vagyis:

Mindig, *az élet minden szintjén* készek és készségesek kell legyünk *a befogadásra az örök termékenység* jegyében, melynek végcélja a tiszta szellem elérése.

Úgy legyen.

Dr. ÉRDY MIKLÓS

HUN/XIONGNU LOVASTEMETKEZÉSEK ÉS PÁRHUZAMAIK

— magyar vonatkozásokkal —

Ebben a tanulmányban¹ a nomád és félnomád népek két temetkezési szokását vizsgálom:

A. A részleges lovastemetkezést.

B. A sírok belső szerkezetét és elrendezését.

A részleges lovastemetkezésben a ló koponyája, a négy alsó lábszára látható, és Kr.u. az első évezred harmadától az összehajtott lóbőr is jelen lehet. Másfél évezrednél régebbi sírokban a bőr jelenléte, vagy hiánya bizonytalan és a szokás változhat az időben. A sírok szerkezeti típusai és elrendezése négy fajta lehet, ezek a következők:

1. **Téglalap alakú aknasír.** A ló maradványai a halott lábához, vagy alsó lábszárához vannak téve. A hunok aknasírai rangtól, vagy gazdasági helyzettől függően változhatnak egyszerű, jelöletlen sírtól, sokszor lapos kövekkel való bélelésig, sőt fatörzsekből ácsolt díszes sírkamráig, benne fakoporsóval. A sír fölött földhalom emelkedhet, avagy *kereksszur*-nak nevezett kör alakban, vagy négyzetesen elhelyezett kövekkel jelölhették és díszítették. Részletesebb szemlélődés azonban további belső részleteket mutathat:

2. **Padka** lehet a sírban, amely a halott fekvésének szintjénél magasabb. Ilyenkor a lócsontokat és más temetkezési tárgyakat is helyezhettek a padkára.

3. **Padmalyt** készíthettek az aknasír alján, párhuzamosan a sír hossz tengelyével. A halottat a bevájással készült oldalkamrába, azaz a padmalyba helyezik el, amelynek nyílását deszkalapokkal, vagy lapos palákkal lezárhatják, így a lezúduló göröngyök nem érik a testet. A bevájás a sír bármelyik oldalán lehet. A padmaly alja kb. 20 cm-rel lejjebb van, mint a sír fenéke, így maga a sírfenek szolgálhat padkaként. Az állat részei és más tárgyak találhatók a sírfenekben.

4. A negyedik változat egy sajátos elrendezés, amelyet **jelképes (szimbolikus) lovastemetkezésnek** neveznek. Ez a fenti szerkezetek bármelyikében megjelenhet. Csupán lószerszám található az emberi csontváz közelében, magát a lovat nem áldozták fel. A lószerszámok közül legfontosabb a zabla jelenléte. E mellett jelen lehet a nyereg, kengyelek, a kantár részei és más, pl. kantárdíszek.

Azért, hogy megkönnyítsük a sírszerkezetek és elrendezések felismerését, utalunk a szövegben a 9. képre, amely bemutatja a hunok temetkezési formáit Kelet-Európában. Ebben a dolgozatban legnagyobb részben a hun és xiongnu temetkezéseket vizsgáljuk. (Xiongnu a hunok kínai elnevezése, amelyet a távolkeleti térségben mi is használunk követve a forrásokat).²